ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

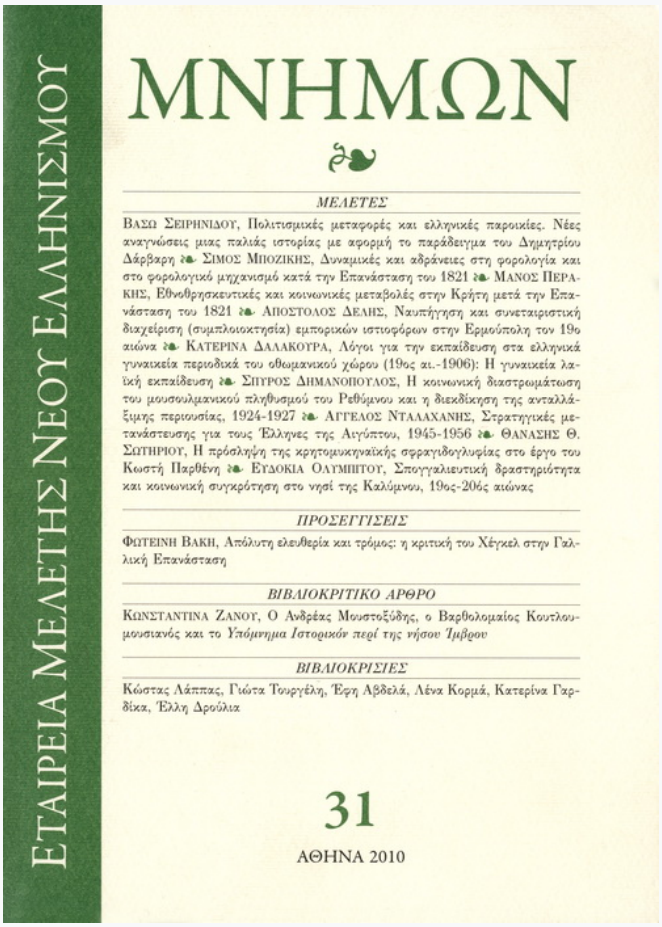

Η κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας, 1924-1927

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

doi: 10.12681/mnimon.27

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ. (2012). Η κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου και η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης περιουσίας, 1924-1927: <html />. *Μνήμων*, *31*, 151–186. https://doi.org/10.12681/mnimon.27

ΣΠΥΡΟΣ ΔΗΜΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΟΥ ΡΕΘΥΜΝΟΥ ΚΑΙ Η ΔΙΕΚΔΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ, 1924-1927

Στη χώρα μας η μελέτη του αστικού φαινομένου εντάχθηκε στα ενδιαφέροντα των ιστορικών από τις αρχές της δεκαετίας του 1980.[1] Παρόλα αυτά σπανίζουν οι μελέτες οι οποίες στοχεύουν στην προσέγγιση της κοινωνικής ιστορίας των μικρών πόλεων των «Νέων Χωρών» στη διάρκεια των τριών πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα. Οι πόλεις αυτές μόλις έχουν ενταχθεί στο ελληνικό κράτος και οι πληθυσμοί τους αποτελούνται σε σημαντικό βαθμό από ανθρώπους που ανήκουν σε διαφορετικές από την κυρίαρχη θρησκευτικές και εθνοπολιτισμικές ομάδες.[2]

Θέλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερα για την βοήθειά τους στην ολοκλήρωση της εργασίας αυτής την κ. Ασπασία Παπαδάκη, την κ. Δέσποινα Νικολάου, την κ. Ειρήνη Ρενιέρη, τον κ. Μάνο Αστρινό και τον κ. Χρήστο Λούκο.

1. *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές κληρονομιές και ελληνικό κράτος,* Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας (Αθήνα-Ερμούπολη 26-30 Σεπτεμβρίου 1984), τ. Α′-Β′, Αθήνα, ΕΜΝΕ, 1985.

2. Για τον πληθυσμό των πόλεων της Ελλάδας βλ. Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ. Β1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σ. 133-135. Βλ. επίσης Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και πολεοδομία», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922*, τ. Α1, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 1999, σ. 223-234. Με την κοινωνική ιστορία μικρών πόλεων των Νέων Χωρών ασχολούνται τα άρθρα: Νίκος Καλογήρου – Μιχάλης Νομικός, «Η Νάουσα της Μακεδονίας. Από την αυτόνομη κοινότητα της τουρκοκρατίας στη νεοελληνική βιομηχανική πόλη», *Νεοελληνική πόλη…*, ό.π., τ. Α′, σ. 257-271 και Ευγενία Μπουρνόβα, «Κοινωνικο-επαγγελματικές δομές και πληθυσμιακές μεταβολές στο Ρέθυμνο. Από την Οθωμανική αυτοκρατορία στο Ελληνικό κράτος», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους. Μεσογειακές και βαλκανικές όψεις (19ος-20ός αι.)*, Πρακτικά Β′ Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 27-30 Νοεμβρίου 1997), Αθήνα, ΕΜΝΕ 2000, σ. 437-445. Βλ. επίσης Μαρία Κουμαριανού, «Μνήμη, λήθη και ιστορία του χώρου. Η περίπτωση της πόλης της Μυτιλήνης», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους…*, ό.π., σ. 237-249.

Στο άρθρο αυτό θα μελετήσουμε μια τέτοια πόλη, το Ρέθυμνο, που είναι το αστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής και συγχρόνως οικονομικό και διοικητικό κέντρο. Η εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος θα αναφερθούμε στην κοινωνική διαστρωμάτωση του μουσουλμανικού πληθυσμού του Ρεθύμνου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Στο δεύτερο μέρος θα εστιάσουμε στον τρόπο με τον οποίο διευθετήθηκε το ζήτημα της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής ιδιοκτησίας τα χρόνια που ακολούθησαν την αποχώρηση των μουσουλμάνων (1924-1927).

Η χρονική περίοδος που ακολουθεί τη Μικρασιατική καταστροφή είναι ιδιαίτερα κρίσιμη τόσο για το ελληνικό κράτος όσο και για τη τοπική κοινωνία λόγω της έλευσης των προσφύγων και των ζητημάτων που έθετε η αποκατάστασή τους στον ελλαδικό χώρο.[3] Επίσης, την ίδια περίοδο αναπτύσσονται συζητήσεις σχετικά με τη δομή, τη χρήση και την αρχιτεκτονική του αστικού χώρου.[4]

Κοινωνικές ιεραρχίες και αστικός χώρος

Αρκετοί μελετητές βασίζονται στην ταξινομική κατηγορία του επαγγέλματος για να προσεγγίσουν την κοινωνική διαστρωμάτωση των πόλεων του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Η χρήση του επαγγέλματος με σκοπό την ανίχνευση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης εγείρει μια σειρά από ζητήματα που σχετίζονται με τη λογική που ακολουθούν οι πηγές (δημοτολόγια, κατάλογοι ενόρκων, απογραφές πληθυσμού, ληξιαρχικά αρχεία) στην καταγραφή της θέσης του επαγγέλματος στην κοινωνικο-οικονομική δομή. Από τις ταξινομήσεις των πηγών αρκετές φορές απουσιάζει η σχέση που έχουν οι καταγραφόμενοι με τα μέσα παραγωγής: για παράδειγμα, μπορεί ο εργάτης ενός βιοτεχνικού εργαστηρίου και ο εργοδότης του να καταγράφονται στην ίδια ταξινομητική κατηγορία.[5] Ακόμα στην ίδια ταξινομητική κατηγορία μπορεί να εντάσσονται άτομα που το εύρος των επαγγελματικών τους δραστηριοτήτων αποκλίνει σε σημαντικό βαθμό. Αρκετές φορές ταξινομούνται άνθρωποι που ασκούν λιανικό εμπόριο στα όρια της τοπικής αγοράς

3. Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το προσφυγικό σοκ, οι σταθερές και οι μεταβολές της ελληνικής οικονομίας», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας…*, τ. Β1, ό.π., σ. 9-57.

4. Για τις συζητήσεις αυτές βλ. Βίλμα Χαστάογλου, «Η ανάδυση της νεοελληνικής πόλης: Η σύλληψη της μοντέρνας πόλης και ο εκσυγχρονισμός του αστικού χώρου», Χρήστος Χατζηιωσήφ – Γ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1992, σ. 93-112. Βλ. *στο ίδιο*, Δημήτρης Παπαλεξόπουλος, «Τεχνικός και σχεδιασμός του χώρου: Πρωτοπορία ή εκσυγχρονισμός», σ. 133-140.

5. Γιάννης Γιαννιτσιώτης, «Η ταξινομική κατηγορία του επαγγέλματος και ο/η ιστορικός: ποσοτικές πηγές και «ποιοτικές» (εργασία στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών/ΙΤΕ «Η Πόλη στους νεότερους χρόνους», υπό έκδοση).

μαζί με εμπόρους που οι δραστηριότητές τους αγγίζουν ευρύτερα εμπορικά δίκτυα και αρθρώνονται σε διαφορετικούς οικονομικούς χώρους.

Στοιχεία για την αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων μπορούν να δώσουν οι πίνακες περιγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων. Τους πίνακες αυτούς συνέταξε η επιτροπή καταγραφής και εκτίμησης μουσουλμανικής περιουσίας των κατά τόπους Γραφείων Ανταλλαγής. Οι πίνακες αναφέρουν το ονοματεπώνυμο και πατρώνυμο του μουσουλμάνου πρώην ιδιοκτήτη και τα ανάλογα στοιχεία για τον κάτοχο ή τους κατόχους του ακινήτου μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων. Επίσης, καταγράφεται το είδος του ακινήτου, αν δηλαδή πρόκειται για οικία, μαγαζί, αποθήκη ή εργαστήριο (ελαιοτριβείο, σαπωνοποιείο, βυρσοδεψείο), η οδός στην οποία βρισκόταν και οι ιδιοκτήτες των όμορων ακινήτων. Επιπλέον στους πίνακες περιέχονται πληροφορίες για τη δομή του ακινήτου (δωμάτια, έκταση, υλικό κατασκευής: π.χ. λιθόκτιστο) και τους βοηθητικούς χώρους (π.χ. κήπος, δένδρα, στάβλος, αποθήκη). Τέλος καταγράφεται η αξία του ακινήτου (εκτιμητέα σε δραχμές του 1925-1926).[6]

Δε θεωρούμε ότι η ιδιοκτησία ακινήτων αντανακλά άμεσα και απόλυτα την κοινωνική ιεραρχία της πόλης. Ωστόσο, η ανασυγκρότηση των περιουσιακών στοιχείων των μουσουλμάνων σε συνδυασμό με στοιχεία για την επαγγελματική απασχόληση από το δημοτολόγιο (1900-1927) και τους επαγγελματικούς οδηγούς (1911-1925) συμβάλλει στη δημιουργία ενός πλαισίου που επιτρέπει την ασφαλέστερη προσέγγιση της κοινωνικής ιεραρχίας του Ρεθύμνου. Η ιδιοκτησία ακινήτων δε συνδέεται μόνο με οικονομικές λειτουργίες –γαιοπρόσοδος ή άμεση εκμετάλλευση με παραγωγική επένδυση και χρήση μισθωτής εργασίας– αλλά αποτελεί και πηγή συμβολικού κύρους και εξουσίας.[7]

---

6. Τα Γραφεία Ανταλλαγής υπάγονται στη Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής. Υπηρεσία που συστήθηκε το 1924 και ανήκε στο υπουργείο Γεωργίας με σκοπό να συντονίσει την καταγραφή και εκτίμηση της ανταλλάξιμης περιουσίας. Τα κατά τόπους Γραφεία Ανταλλαγής συγκροτούσαν πενταμελείς επιτροπές με επικεφαλής ανώτερο δικαστικό και μέλη εκπροσώπους των προσφύγων και των ντόπιων κατοίκων (2 πρόσφυγες-2 ντόπιοι). Βλ. Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών και η εκτίμηση των εκατέρωθεν εγκαταλειφθεισών περιουσιών,* Ένωσις Σμυρναίων, Αθήνα 1989. Οι επιτροπές αυτές κατέγραφαν τα ακίνητα σε ειδικούς πίνακες που είχαν συνταχθεί με σκοπό την απογραφή των ανταλλάξιμων ακινήτων. Οι πίνακες –για λόγους που σχετίζονται με τις ανάγκες της επιτροπής να περιγράψει και να οριοθετήσει το κάθε ακίνητο με ακρίβεια– παρουσιάζουν πλούτο πληροφοριών. Εκτός από τα στοιχεία για τον πρώην ιδιοκτήτη, τους μετέπειτα κατόχους, την αξία και τη δομή του ακινήτου, πληροφορούμαστε την ημερομηνία που ξεκίνησε η κατοχή του συγκεκριμένου ακινήτου, το πώς κάποιος κατέχει το ακίνητο, αν δηλαδή το ενοικίασε, αν το κατέχει αυθαιρέτως ή αν του παραχωρήθηκε από κάποια κρατική υπηρεσία (Νομαρχία, Γραφείο Ανταλλαγής). Οι πίνακες αναφέρουν επίσης το μίσθωμα του ακινήτου, την ημερομηνία μέχρι την οποία καταβαλλόταν και ποιος το εισέπραττε. Σημαντικό είναι το ότι κάθε πίνακας περιέχει ένα κωδικό-αριθμό που φανερώνει τα διάφορα ακίνητα που ανήκουν σε ένα άτομο ή μια οικογένεια.

7. Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν (Πίνακες ανταλλαξίμων κτημάτων, Δημοτολόγιο,

Ο πληθυσμός της πόλης του Ρεθύμνου στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα κινείται μεταξύ 7.500 και 9.000 κατοίκων. Μεταξύ των ετών 1900-1913 παρουσιάζεται ετήσιο ποσοστό αύξησης 1,03%, ενώ από το 1913 μέχρι και το 1920 ο πληθυσμός δείχνει να μειώνεται με ένα ρυθμό περίπου 3% ετησίως, τάση που αντιστρέφεται μεταξύ 1920 και 1928 (αύξηση περίπου 2,12% ετησίως).[8]

Η εθνοθρησκευτική σύνθεση του πληθυσμού κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα δείχνει κυριαρχία του μουσουλμανικού στοιχείου στην πόλη (οι μουσουλμάνοι αντιστοιχούν περίπου στο 62% ενώ οι χριστιανοί στο 32%) αλλά όχι στους γειτονικούς της οικισμούς (Γάλλου, Περιβόλια, Μυσσίρια), όπου διακρίνεται μια ισορροπία μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού.[9] Στη διάρκεια της δεύτερης δεκαετίας του 20ού αιώνα, μέχρι και την τελική αποχώρηση των μουσουλμάνων (1924), μπορούμε να υποθέσουμε την προοδευτική μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού. Η τάση ετήσιας μείωσης του πληθυσμού της πόλης μεταξύ 1913-1920 σε συντριπτικό ποσοστό πρέπει να αφορά το μουσουλμανικό πληθυσμό. Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται από τη σύγκριση του αριθμού των μουσουλμάνων της πόλης το 1900 (4.953) με τον αριθμό των ανταλλάξιμων το 1924 (μεταξύ 3.000 και 3.500) αλλά και από τη γενικότερη μείωση του συνολικού πληθυσμού των μουσουλμάνων της Κρήτης μεταξύ 1900-1920.[10]

Για το νομό Ρεθύμνης ο Κ. Φουρναράκης εκτιμά ότι η αξία των μουσουλμανικών ιδιοκτησιών ανέρχεται σε 75.218.280 δρχ. για τα αστικά ακίνητα και σε 111.089.959 δρχ. για τα αγροτικά (οικήματα, γαίες, δένδρα), δηλαδή η αξία των αγροτικών ιδιοκτησιών ξεπερνά το ύψος των αντίστοιχων αστικών. Η διαπίστωση αυτή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι από το 1900 και σε όλη τη διάρκεια του πρώτου τρίτου του 20ού αιώνα οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί του νομού συγκεντρώνονται στην πόλη του Ρεθύμνου, μας οδηγεί στην υπόθεση

Επαγγελματικοί οδηγοί Ν. Γ. Ιγγλέση, Ευρετήρια συμβολαιογράφων) ανήκουν στο αρχειακό υλικό του ερευνητικού προγράμματος «Ιστορία των Πόλεων της Ανατολικής Μεσογείου και των Βαλκανίων, 18ος-20ός αι.» του ΙΜΣ/ΙΤΕ. Στο πλαίσιο του προγράμματος έχει ψηφιοποιηθεί μεγάλο μέρος αυτού του υλικού. Ταυτόχρονα οι βάσεις δεδομένων βρίσκονται σε συνεχή φάση εμπλουτισμού. Ένα μέρος των ψηφιοποιημένων βάσεων έχει αναρτηθεί στο διαδίκτυο. Η πρόσβαση στις βάσεις δεδομένων γίνεται μέσω της ηλεκτρονικής διεύθυνσης: http://digitalcrete.ims.forth.gr

8. Χ. Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις…», *ό.π.*, σ. 137.

9. Ε. Μπουρνόβα, «Κοινωνικο-επαγγελματικές δομές…», *ό.π.*, σ. 440.

10. Λένα Τζεδάκη-Αποστολάκη, «Τουρκοκρητικοί: αναζήτηση μιας ταυτότητας», *Τα Ιστορικά*, τ. 18, τχ. 34 (2001) 147-166. Βλ. επίσης Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924. Ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου της μάχης», *Μνήμων* 26 (2004) 63-94 και Κ. Γ. Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες*, έκδ. Ι. Γιαννακουδάκι, Χανιά 1929, σ. 28-30.

ότι κάποιοι μουσουλμάνοι της πόλης εξακολουθούν μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών να κατέχουν σημαντική αγροτική ιδιοκτησία.[11] Έτσι, για την ορθότερη κατανόηση της κοινωνικής-οικονομικής δομής είναι χρήσιμη η ανίχνευση και της αγροτικής περιουσίας των μουσουλμάνων ιδιοκτητών αστικών ακινήτων.

Το σύνολο των ιδιοκτησιών που μετρήσαμε και αφορούν κατόχους αστικής ή αστικής και αγροτικής περιουσίας είναι 1.947 (1.177 αστικά και 770 αγροτικά ακίνητα – δεν υπολογίζουμε τα 100 βακουφικά κτήματα). Από το σύνολο των 1.947 ακινήτων δεν εντοπίσαμε στοιχεία σχετικά με το επάγγελμα και την οικογένεια των ιδιοκτητών τους για ένα ποσοστό κοντά στο 9,5% (140 ακίνητα). Έτσι διαθέτουμε στοιχεία για τους ιδιοκτήτες 1.807 ακινήτων, τα οποία επιμερίζονται μεταξύ 448 ιδιοκτητών-αρχηγών οικογενειών.[12]

Σύμφωνα με την Ε. Μπουρνόβα, το 1881 ο ενεργός πληθυσμός με μουσουλμανικό θρήσκευμα του Ρεθύμνου είναι 2.009 άτομα. Αντίστοιχα, το 1900 ο συνολικός ενεργός πληθυσμός της πόλης (χριστιανοί και μουσουλμάνοι) είναι 2.897 άτομα και το 1928, χωρίς τους πρόσφυγες, 2.078.[13] Αν συνυπολογίσουμε την τάση μείωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού ιδιαίτερα μετά το 1913 και μέχρι την τελική αποχώρηση το 1924, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το δείγμα μας καλύπτει ποσοστό μεγαλύτερο από το 25% του συνολικού μουσουλμανικού

11. Οι μουσουλμάνοι της υπαίθρου αποτελούν περίπου το 2,8% του συνολικού αγροτικού πληθυσμού του νησιού. Για την κατανομή του μουσουλμανικού πληθυσμού μεταξύ πόλεων και υπαίθρου στη Κρήτη βλ. Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι…», *ό.π.*, σ. 73-74. Για το νομού Ρεθύμνου βλ. Στέφανος Πούλιος, *Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη και η εγκατάλειψη της υπαίθρου από τους μουσουλμάνους: καταστροφές περιουσιών, κρατική αντίδραση και ιδεολογικές προεκτάσεις*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Ρέθυμνο 2007. Για την εκτίμηση της αξίας της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας βλ. Κ. Φουρναράκης, *Τουρκοκρήτες…*, ό.π., σ. 45-46. Πρόκειται για εκτίμηση σε δραχμές του τέλους της δεκαετίας του 1920. Ακόμα και αν οι αριθμοί που παραθέτει ο Φουρναράκης δεν ανταποκρίνονται με ακρίβεια στην πραγματικότητα (αγνοούμε τον τρόπο με τον οποίο υπολόγισε τη μουσουλμανική περιουσία), μπορούν όμως να χρησιμεύσουν ως ένδειξη της τάσης κάποιοι μουσουλμάνοι της πόλης να διαθέτουν σημαντικές αγροτικές ιδιοκτησίες μετά τη συγκέντρωση των μουσουλμανικών πληθυσμών στα αστικά κέντρα του νησιού.

12. Η συγκριτική παρουσίαση της δομής της ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων και των χριστιανών θα βοηθούσε στην ανάδειξη πληρέστερης εικόνας για την κοινωνία του Ρεθύμνου την εποχή αυτή. Η σχετική με τη πόλη του Ρεθύμνου βιβλιογραφία δεν περιέχει πληροφορίες για το ζήτημα των χριστιανικών ιδιοκτησιών. Στην κατεύθυνση διερεύνησης της ιδιοκτησίας των χριστιανών κατοίκων της πόλης θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τα αρχεία του Υποθηκοφυλακείου Ρεθύμνου. Οι πληροφορίες από τα αρχεία αυτά θα μπορούσαν να συνδυαστούν με αυτές των αρχείων των συμβολαιογράφων της πόλης. Ωστόσο κάτι τέτοιο απαιτεί συστηματική ενασχόληση με το ζήτημα αυτό και υπερβαίνει τις φιλοδοξίες αυτής της εργασίας.

13. Ε. Μπουρνόβα, «Κοινωνικό-επαγγελματικές δομές…», *ό.π.*, σ. 442-443.

ενεργού πληθυσμού του Ρεθύμνου. Αυτό μας δίνει τη δυνατότητα να διατυπώσουμε κάποιες υποθέσεις για την κοινωνική ιεραρχία της πόλης.

Στο Γράφημα 1 παρουσιάζεται η κατηγοριοποίηση των ιδιοκτητών με βάση την αξία της ανασυγκροτημένης περιουσίας, ενώ στο Γράφημα 2 ο συνολικός αριθμός ακινήτων, ο μέσος όρος της αξίας των ακινήτων κάθε κατηγορίας και τέλος ο μέσος όρος ακινήτων ανά ιδιοκτήτη. Το υλικό μας καλύπτει ένα ευρύ φάσμα περιουσιών με αξία από 900 μέχρι και 4.000.000 δρχ.[14]

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Κατανομή μουσουλμάνων ιδιοκτητών με βάση την εκτιμητέα αξία περιουσίας (δρχ.)

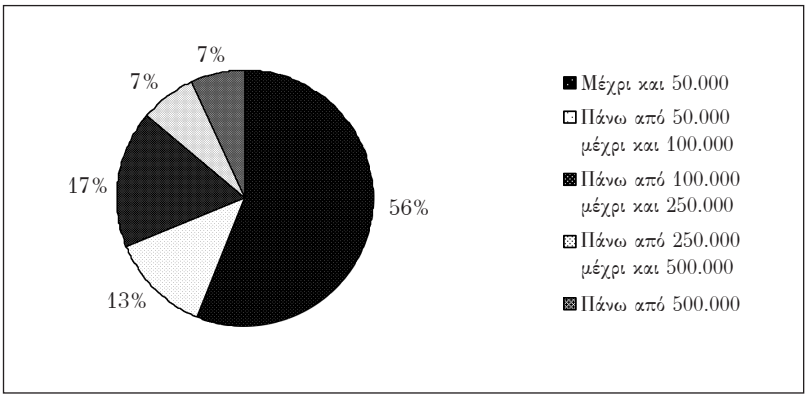

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

Στην πρώτη κατηγορία (αξία περιουσίας μέχρι και 50.000 δρχ., βλ. Γράφημα 3) συγκεντρώνεται το μεγαλύτερο ποσοστό των ιδιοκτητών. Πρόκειται για 253 ιδιοκτήτες που κατανέμονται μεταξύ 43 επαγγελμάτων.[15] Τα επαγγέλματα

14. Το μέσο ημερομίσθιο του εργάτη το 1925-1926 είναι 57,30 δρχ. και το μέσο ημερομίσθιο του βιομηχανικού εργάτη 76,76 δρχ. Το ετήσιο εργατικό εισόδημα τις ίδιες χρονιές κυμαίνεται, ανάλογα με τον αριθμό ημερών που εργάζεται κάποιος, από 16.213 (283 ημέρες εργασίας) μέχρι 8.595 δρχ. (150 ημέρες εργασίας). Το μέσο ημερομίσθιο του εργάτη (57,30) αντιστοιχεί σε 8,5 περίπου κιλά ψωμιού, 14,5 κιλά πατάτας, 2,63 κιλά βοδινού κρέατος, 4 κιλά μπακαλιάρου, 2,36 κιλά τυρί φέτα. Για περισσότερα στοιχεία για τα ημερομίσθια και την αγοραστική δύναμη των μισθών βλ. Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα 1987, σ. 149-177, 223-238.

15. Τα επαγγέλματα της πρώτης κατηγορίας είναι: αλιεύς, αργός, αχθοφόρος, βοσκός, ζαχαροπλάστης, βουγατζατζής, βυρσοδέψης, γαλακτοπώλης, γεωργός, κηπουρός, δημ. υπάλληλος, εμβαλωματάς, έμπορος, μεταπράτης, επιπλοποιός, μαραγκός, εργάτης, εργατικός, ιδιωτ. υπάλληλος, ιμάμης-ψάλτης, καλαφάτης, καπνοπώλης, καραγωγεύς, καφεπώλης, κονταξής, κουρεύς, κρεοπώλης, κτηματίας, κτίστης-τέκτων, λατόμος, λαχανοπώλης, λεμβού-

με τη συχνότερη αναφορά (πάνω από 6 περιπτώσεις), που αντιστοιχούν περίπου στο 74% των ιδιοκτητών της κατηγορίας αυτής, είναι τα εξής: εργάτης-εργατικός, γεωργός, αχθοφόρος, κρεοπώλης, παντοπώλης, υποδηματοποιός, αλιεύς, αργός, καφεπώλης, δημόσιος-δημοτικός υπάλληλος, κτηματίας, λεμβούχος, έμπορος-μεταπράτης. Ο μέσος όρος ακινήτων που κατέχουν οι ιδιοκτήτες της κατηγορίας αυτής είναι 2. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για οικίες ή οικίσκους. Η μέση αξία των περιουσιών της κατηγορίας αυτής είναι 28.000 δρχ. Πολλοί επαγγελματίες, ακόμα και εργάτες και αχθοφόροι, κατέχουν δίπλα σε αστικές οικίες και ακίνητα για αγροτική εκμετάλλευση (κήπους, μποστάνια) συνήθως πολύ μικρής αξίας και έκτασης. Παρατηρούμε επίσης ότι κάποιοι ιδιοκτήτες κατέχουν και αστικά ακίνητα που δεν είναι οικίες, όπως π.χ. αποθήκες ή καταστήματα. Αυτό συμβαίνει κυρίως στους παντοπώλες, τους κρεοπώλες και τους εμπόρους-μεταπράτες. Στην πρώτη περίπτωση 8 στους 13 διαθέτουν και ιδιόκτητο κατάστημα, στη δεύτερη περίπτωση 8 στους 15, ενώ από τους εμπόρους-μεταπράτες 4 στους 7 διαθέτουν αποθήκη ή κατάστημα. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στους υποδηματοποιούς και τους κτηματίες, ωστόσο εδώ πρόκειται για λιγότερο συχνό φαινόμενο (3 στους 12 υποδηματοποιούς και 2 στους 7 κτηματίες).

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Αριθμός, μέσος όρος και μέση αξία ακινήτων ανά κατηγορία ιδιοκτητών

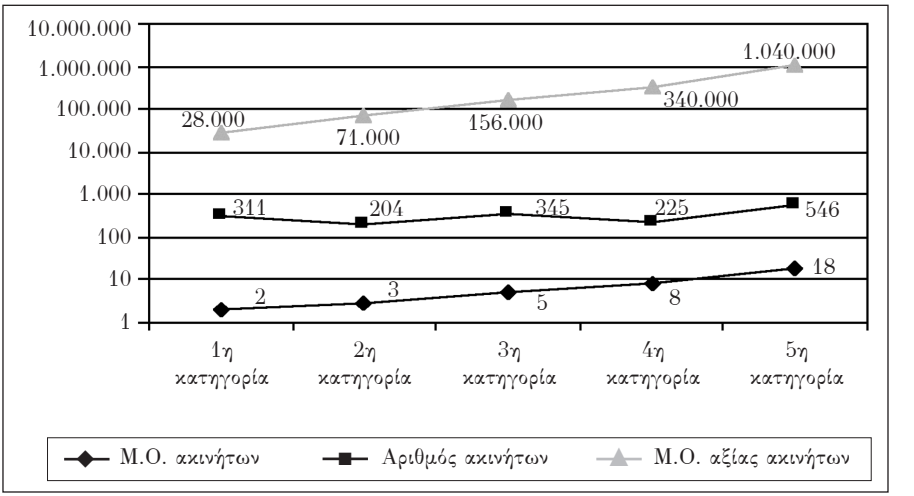

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

χος, ναύτης, παντοπώλης, πεταλωτής, πλοίαρχος, ράπτης-αγαζοποιός, σαγματοποιός, σαπωνοποιός, σιδηρουργός, σιμητοποιός, σκαλιστής, σχοινοποιός, υπηρέτης, υποδηματοποιός, φανοποιός, χρωματιστής, ωρολογάς.

ΓΡΑΦΗΜΑ 3

Αριθμός ιδιοκτητών με περιουσία αξίας μέχρι 50.000 δρχ.

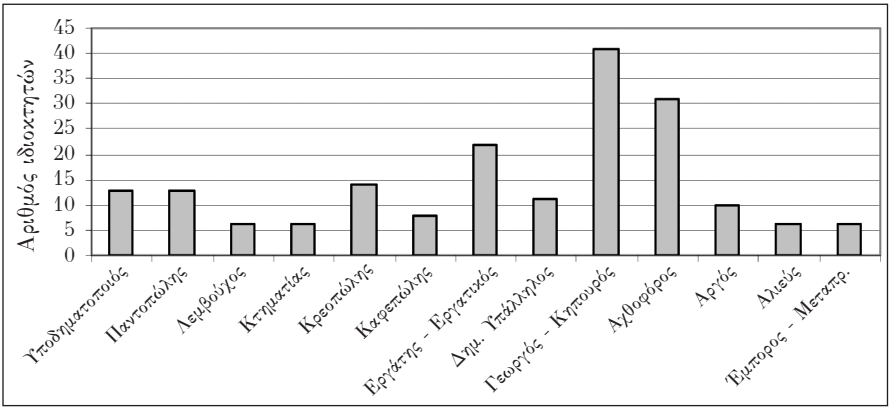

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

Στη δεύτερη κατηγορία (αξία περιουσίας 50.000 μέχρι 100.000, βλ. Γράφημα 4) συμπεριλαμβάνονται 58 ιδιοκτήτες που κατανέμονται μεταξύ 25 επαγγελμάτων. Ο μέσος όρος για τα ακίνητα που κατέχουν οι ιδιοκτήτες αυτής της κατηγορίας είναι 3, ενώ ο μέσος όρος αξίας της περιουσίας είναι 71.500 δρχ.

ΓΡΑΦΗΜΑ 4

Αριθμός ιδιοκτητών με περιουσία αξίας 50.000-100.000 δρχ.

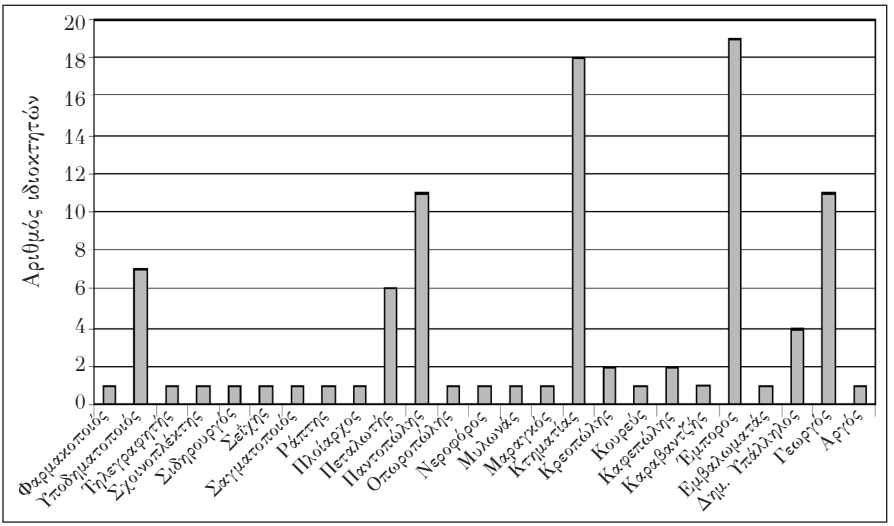

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

Επαγγέλματα που κυριαρχούν στην κατηγορία αυτή (με τρεις αναφορές και πάνω) είναι αυτά του γεωργού-γεωργοκτηματία, κτηματία, παντοπώλη, καφεπώλη και του εμπόρου-μεταπράτη. Αντίθετα, συναντάμε ελάχιστες περιπτώσεις εργατών-εργατικών και αχθοφόρων (2 στο σύνολο). Στην κατηγορία αυτή οι ιδιοκτήτες που εμφανίζονται να κατέχουν πάνω από 2 ακίνητα αγγίζουν περίπου το 47%. Στην περίπτωση των ιδιοκτητών με πάνω από 2 ακίνητα (ακρότατο όριο 26 ακίνητα) το επάγγελμα που εμφανίζει τις περισσότερες αναφορές (8) είναι αυτό του γεωργού-γεωργοκτηματία. Πρόκειται για γεωργούς που διαθέτουν ένα αστικό ακίνητο, συνήθως οικία, και αγροτικά ακίνητα, γεγονός που τους διαφοροποιεί από τους γεωργούς της πρώτης κατηγορίας οι οποίοι κατείχαν 1 ή 2 αστικά ακίνητα (οικίες) μόνο. Τα υπόλοιπα επαγγέλματα, είτε αυτά εντάσσονται στη μεταποίηση είτε στις υπηρεσίες, εμφανίζουν κοινή δομή ιδιοκτησίας: κατοχή οικίας/ών και καταστημάτων μικρής αξίας. Μεμονωμένα είναι εδώ τα παραδείγματα κατοχής ακίνητης αγροτικής περιουσίας.

Στην τρίτη κατηγορία (αξία περιουσίας από 100.000 μέχρι 250.000 δρχ., βλ. Γράφημα 5) συναντάμε 20 διαφορετικά επαγγέλματα. Αυτά που ξεχωρίζουν ως προς τη συχνότητα εμφάνισης είναι τα εξής: έμπορος-μεταπράτης, κτηματίας, γεωργός-γεωργοκτηματίας, παντοπώλης, υποδηματοποιός. Η μέση αξία της περιουσίας υπολογίζεται σε 156.000 δρχ. Ο μέσος όρος ακινήτων που κατέχουν οι ιδιοκτήτες αυτής της κατηγορίας είναι περίπου 5. Τα περισσότερα ακίνητα που κατέχει ένας ιδιοκτήτης είναι 29: πρόκειται για ένα γεωργό που κατέχει μόλις δύο αστικά ακίνητα (οικίες μικρής αξίας), ενώ η υπόλοιπη περιουσία του είναι αγροτικά ακίνητα, στα οποία συμπεριλαμβάνεται και ελαιοτριβείο το οποίο κατέχει με πολλούς άλλους ως συνιδιοκτήτης. Στο αντίθετο άκρο βρίσκονται δέκα ιδιοκτήτες με ένα ακίνητο: μια μόνο οικία σχετικά υψηλής αξίας. Με εξαίρεση τους γεωργούς-γεωργοκτηματίες, οι οποίοι εμφανίζουν αγροτική ιδιοκτησία, οι υπόλοιποι διαθέτουν μόνο αστική ακίνητη ιδιοκτησία: μια οικία και 2-3 καταστήματα. Πρόκειται για οικίες σχετικά μέσης αξίας (50.000-90.000 δρχ.) και καταστήματα μικρής αξίας (μεταξύ 10.000 και 50.000 δρχ.).

Στην επόμενη κατηγορία (αξία περιουσίας πάνω από 250.000 μέχρι και 500.000 δρχ., βλ. Γράφημα 6) συναντάμε 76 ιδιοκτήτες που κατανέμονται σε 11 επαγγέλματα. Όπως δείχνει και το γράφημα, τα επαγγέλματα με τη μεγαλύτερη αντιπροσώπευση είναι του εμπόρου, του κτηματία και του παντοπώλη, ενώ για τα υπόλοιπα συναντάμε από 1 έως 3 αναφορές. Η συντριπτική πλειονότητα των ιδιοκτητών αυτής της κατηγορίας δε διαθέτει αγροτική ιδιοκτησία. Στις μεμονωμένες περιπτώσεις ιδιοκτητών που κατέχουν και αστική και αγροτική ιδιοκτησία, η δεύτερη αποτελεί ένα μικρό έως ελάχιστο τμήμα της αξίας της συνολικής περιουσίας.

ΓΡΑΦΗΜΑ 5

Αριθμός ιδιοκτητών με περιουσία αξίας 100.000-250.000 δρχ.

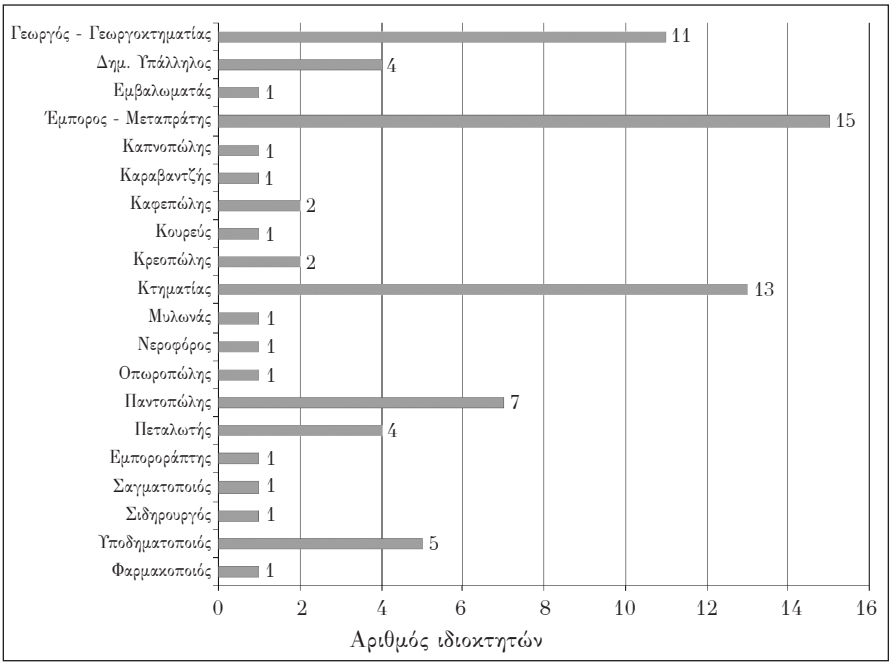

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

ΓΡΑΦΗΜΑ 6

Αριθμός ιδιοκτητών με περιουσία αξίας 250.000-500.000 δρχ.

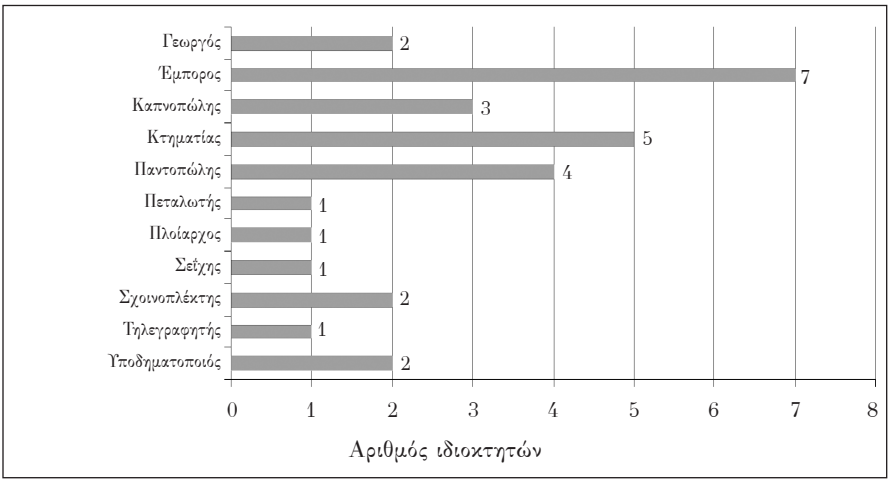

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

Τα ακίνητα της κατηγορίας αυτής κατά κανόνα είναι οικίες και καταστήματα, ωστόσο υπάρχουν και 2 ιδιοκτήτες που εμφανίζονται να κατέχουν εργαστήρια. Πρόκειται για ένα σαπωνοποιείο και δύο ελαιοτριβεία που βρίσκονται εντός του αστικού ιστού. Εξαίρεση αποτελεί ένας ιδιοκτήτης (καπνοπώλης) με τα περισσότερα ακίνητα (29). Τα αστικά ακίνητα που διαθέτει είναι μια οικία και 2 καταστήματα, ενώ τα υπόλοιπα είναι αγροτικά (οικίες και αγροκτήματα). Ο μέσος όρος ακινήτων που κατέχουν οι ιδιοκτήτες αυτής της κατηγορίας είναι περίπου 8. Ο ιδιοκτήτης με τα λιγότερα ακίνητα (2) –η επαγγελματική του ιδιότητα είναι σεΐχης (ηγούμενος μουσουλμανικού θρησκευτικού τάγματος)– κατέχει μια αστική οικία υψηλής αξίας (300.000 δρχ.) και ένα αγροτικό ακίνητο (ελαιώνας).

Στην τελευταία κατηγορία (αξία περιουσίας πάνω από 500.000, Γράφημα 7) εντάσσονται 30 ιδιοκτήτες που κατανέμονται μεταξύ 7 επαγγελμάτων. Όπως διαφαίνεται και στο γράφημα, την πρωτοκαθεδρία έχουν οι έμποροι και οι κτηματίες και ακολουθούν οι παντοπώλες. Ο μέσος όρος ακινήτων που διαθέτουν οι ιδιοκτήτες (αστικά και αγροτικά) είναι περίπου 18. Κατά κανόνα, η αξία της αστικής ιδιοκτησίας υπερβαίνει την αντίστοιχη αγροτική, τάση που δεν επιβεβαιώνεται μόνο για δύο ιδιοκτήτες (κτηματίες). Η δομή της περιουσίας των μελών της κατηγορίας αυτής περιλαμβάνει ακίνητα διαφόρων ειδών: αστικές και αγροτικές οικίες, καταστήματα, αποθήκες, ελαιώνες, βοσκότοπους, αμπελώνες. Αρκετοί ιδιοκτήτες (7) διαθέτουν εργαστήρια (σαπωνοποιεία, ελαιοτριβεία) τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη, ενώ οι ίδιοι εμφανίζονται να είναι κάτοχοι και της παραγωγικής σκευής των εργαστηρίων αυτών.

ΓΡΑΦΗΜΑ 7

Αριθμός ιδιοκτητών με περιουσία αξίας πάνω από 500.000 δρχ.

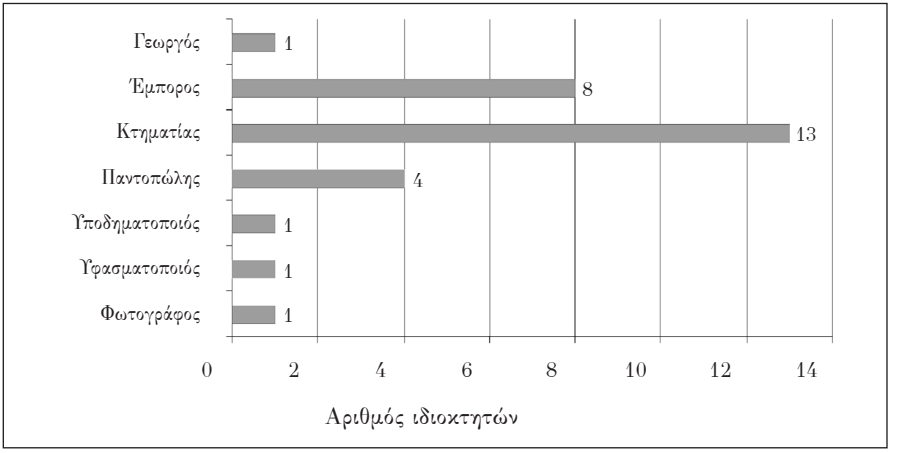

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Παραδείγματα μουσουλμάνων ιδιοκτητών με περιουσία αξίας πάνω από 500.000 δρχ.

α/α	*Ιδιοκτήτης*	*Αστική ιδιοκτησία*			*Αγροτική ιδιοκτησία*						*Επάγγελμα*
		Κατ. – Αποθ.	*Εργ.*	*Οικ.*	*Αριθ. αγροτ. κτημ.*	*Αγρ. κτημ. σε στρ.*	*Οικ.*	*Εργ.*	*Αξία αστ. ακιν.*	*Αξία αγρ. ακιν.*	
1	Ουσταδάκης Κεμάλ	21	0	15	13	503,5	2	1	2.695.500	1.137.500	Κτηματίας
2	Σελιανάκης Αλή Βαφή	19	2	9	25	484,5	1	0	2.055.000	750.500	Έμπορος
3	Καρατζεδάκης Οσμάν	7	2	5	10	524	0	1	1.337.050	745.300	Παντοπώλης
4	Αγιωργιανάκης Μεχμέτ του Χ′ Ιβραήμ	12	1	4	6	57	0	0	1.450.300	113.000	Παντοπώλης
5	Σελαμπαμπαδάκης Χατζή Αλής	10	0	7	0	0	0	0	910.800	0	Υφασματοποιός
6	Δεδογλάκης Μουσταφάς	5	0	1	40	652	0	0	368.875	776.500	Κτηματίας
7	Κιατιπάκης Δερβίς του Μεχμέτ	9	0	2	3	7	0	0	582.000	67.000	Κτηματίας
8	Σαριδάκης Μεχμέτ	6	0	1	0	0	0	0	630.000	0	Έμπορος
9	Πρινιωτάκης Αλής	4	0	2	1	6	0	0	561.000	30.000	Υποδηματοποιός
10	Σκουμπεντεδάκης Αλής Ατίφ	3	0	1	2	7	0	0	452.500	50.000	Φωτογράφος

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων – Δημοτολόγιο Ρεθύμνης 1900-1927.

Η λεπτομερής παρουσίαση αντιπροσωπευτικών παραδειγμάτων από την τελευταία περιουσιακή κατηγορία θα μας δώσει την ευκαιρία να προσεγγίσουμε τις διαφοροποιήσεις μεταξύ ιδιοκτητών με κοινό επάγγελμα και τις ομοιότητες μεταξύ ιδιοκτητών με διαφορετικό επάγγελμα. Η επιλογή των παραδειγμάτων θα γίνει με βάση την αξία των περιουσιών (υψηλότερες-χαμηλότερες) και το μέσο όρο.

Στον Πίν. 1 παρατηρούμε ότι άνθρωποι που καταγράφονται στο δημοτολόγιο με διαφορετικό επάγγελμα (κτηματίας, παντοπώλης, έμπορος, α/α 1-4) διαθέτουν περιουσία περίπου ισοδύναμη ως προς την αξία και ότι η δομή της ιδιοκτησίας τους είναι παρόμοια. Ακόμα παρατηρούμε ότι άτομα με άνιση αξία ιδιοκτησίας και περιουσιακά στοιχεία που βρίσκονται σε διαφορετικό περιβάλλον (αστικό-αγροτικό) εντάσσονται σε κοινές επαγγελματικές κατηγορίες. Για παράδειγμα, οι ιδιοκτήτες με α/α 1 και 6 εντάσσονται στην επαγγελματική κατηγορία του κτηματία. Ο πρώτος όμως εμφανίζει μεγαλύτερη αξία περιουσίας η οποία κατανέμεται τόσο στον αγροτικό όσο και στον αστικό χώρο, κάτι που δεν ισχύει για τον δεύτερο του οποίου η ιδιοκτησία βρίσκεται κατά κύριο λόγο στην ύπαιθρο. Οι ιδιοκτήτες με α/α 2 και 8 είναι έμποροι, παρά ταύτα, υπάρχει μεγάλη διαφορά ως προς την αξία της περιουσίας τους.

Για την αναζήτηση στοιχείων σχετικά με τις οικονομικές δραστηριότητες των παραδειγμάτων του Πίν. 1 καταφύγαμε στα ευρετήρια των συμβολαιογράφων. Διαπιστώσαμε ότι κοινό στοιχείο αυτών των ιδιοκτητών είναι ένα πλήθος πράξεων τριών κυρίως κατηγοριών. Πρόκειται για εκμισθώσεις ακινήτων τους (αστικών ή αγροτικών), πράξεις που φανερώνουν δανεισμό χρηματικών ποσών προς αγροτικούς πληθυσμούς (δανειστικά γραμμάτια, ομόλογα ενυπόθηκα, εκθέσεις κατακυρώσεων πλειστηριασμού), αγοραπωλησίες κατά βάση αστικών ακινήτων. Συναντάμε επίσης σημαντικό αριθμό πράξεων στις οποίες οι αναγραφόμενοι στον Πίν. 1 αναλαμβάνουν το ρόλο του πληρεξουσίου, γεγονός που δείχνει ότι η τοπική κοινωνία τους αναγνωρίζει αυξημένο κύρος.[16]

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία υποθέτουμε ότι οι ιδιοκτήτες του Πίν. 1 είναι άτομα με πρόσβαση στη γαιοπρόσοδο που παράγεται στον πρωτογενή τομέα της οικονομίας. Με τις εκμισθώσεις αγροτικών ακινήτων τους και το μηχανισμό της πίστωσης καρπώνονται τη γαιοπρόσοδο (μάλιστα οι συμβολαιογραφικές πράξεις δείχνουν ότι η είσπραξη της γαιοπροσόδου γίνεται σε είδος). Με τις αγοραπωλησίες μπορούν να ρευστοποιούν και να επανατοποθετούν χρηματικά διαθέσιμα που πιθανόν δε βρίσκουν διέξοδο στην αγροτική παραγωγή, ενώ

16. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις συμβολαιογραφικές πράξεις που αφορούν τις οικογένειες των αναγραφόμενων στον Πίν. 1. Βλ. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ρεθύμνης, Αρχείο Συμβολαιογράφου Περτέβ Δερβισάκι, φάκ. 33, αρ. πράξης 22413, 22421, φάκ. 31, αρ. πράξης 21676, 21804, 21803, φάκ. 32, αρ. πράξης 22260, φάκ. 34, αρ. πράξης 23034. Στο ίδιο, Αρχείο Συμβολαιογράφου Ιωάννη Νικολακάκι, φάκ. 1, αρ. πράξης 261, 307β.

ταυτόχρονα επωφελούνται από την κερδοσκοπία μέσω των τιμών εκμίσθωσης αστικών ακινήτων.

Τα πρόσωπα που περιλαμβάνονται στον Πίν. 1 (εκτός του κτηματία με α/α 6 και του υποδηματοποιού με α/α 9) εντοπίζονται και στις σελίδες των επαγγελματικών οδηγών του Ν. Γ. Ιγγλέση, που αφορούν τις πόλεις της Κρήτης (1911, 1920). Πρόκειται για λιγότερο «δημοκρατική» πηγή από το δημοτολόγιο, η οποία όμως περιέχει πιο συγκεκριμένες επαγγελματικές κατηγοριοποιήσεις από αυτές του δημοτολογίου. Στους επαγγελματικούς οδηγούς οι έμποροι, οι παντοπώλες και οι κτηματίες του προηγούμενου πίνακα εντάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες: «Έμποροι εισαγωγείς-εξαγωγείς», «Εγχώριων προϊόντων εξαγωγείς», «Ελαίου εξαγωγείς», «Έμποροι-εισαγωγείς». Επίσης ο υφασματοποιός καταγράφεται σαν υφασματέμπορος, ενδεικτικό πιθανώς των εμπορικών λειτουργιών που ασκεί, παράλληλα με κάποιας μορφής μεταποίηση.[17]

Με βάση τις πηγές που χρησιμοποιήσαμε συμπεραίνουμε ότι οι ιδιοκτήτες του Πίν. 1 αναπτύσσουν κοινές οικονομικές δραστηριότητες και λειτουργίες. Από αυτούς όμως μπορούμε να ξεχωρίσουμε τους ιδιοκτήτες με α/α 1-4. Οι ιδιοκτήτες αυτοί διακρίνονται σαφώς από τους υπόλοιπους: τον έμπορο, τους κτηματίες, τον υφασματοποιό, τον υποδηματοποιό και τον φωτογράφο (α/α 5-10).[18] Δε φαίνεται καθόλου τυχαίο ότι και οι 4 διαθέτουν αγροτική ιδιοκτησία στην περιοχή του Αδελιανού Κάμπου, γύρω από τα χωριά Μαρουλά, Πηγή και Ξηροχωριό.[19] Είναι προφανές ότι έχουμε να κάνουμε με διαφορετικά ποσοτικά μεγέθη. Το γεγονός ότι οι πρώτοι (α/α 1-4) κατέχουν μονάδες μεταποίησης (ελαιοτριβεία, σαπωνοποιεία) και ταυτόχρονα σημαντική αγροτική περιουσία δείχνει ότι οι οικονομικές δραστηριότητές τους εκτείνονται σε όλη την αλυσίδα

17. Πληροφορούμαστε ακόμα ότι ο φωτογράφος είναι μέλος του δημοτικού συμβουλίου της πόλης το 1920. Βλ. Ν. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος, απάσης της Μακεδονίας, της Μικράς Ασίας μετά των νήσων του Αρχιπελάγους και των νήσων Κρήτης-Κύπρου-Σάμου 1910-1911*, Αθήνα 1911, σ. 188-189 και Ν. Γ. Ιγγλέσης, *Ελληνικός οδηγός 1920*, Αθήνα 1920, σ. 79-82.

18. Οι ιδιοκτήτες με α/α 1-4 διαθέτουν ταυτόχρονα μεγάλη ακίνητη αστική και αγροτική περιουσία και είναι κάτοχοι εργαστηρίων (τόσο του οικοπέδου όσο και της παραγωγικής σκευής). Οι υπόλοιποι ιδιοκτήτες (α/α 5-10) ξεχωρίζουν από τους προηγούμενους από το ότι η περιουσία τους εντοπίζεται σχεδόν αποκλειστικά στην πόλη ή την ύπαιθρο. Οι αναγραφόμενοι στον Πίνακα με α/α 5, 7, 8, 9, 10 διαθέτουν ακίνητα στην πόλη και ελάχιστη έως μηδαμινή περιουσία στην ύπαιθρο. Αντίθετα, το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του ιδιοκτήτη με α/α 6 τοποθετείται στην ύπαιθρο.

19. Βλ. ενδεικτικά *Πίναξ περιγραφής κτήματος*, αριθ. 870ᵃ-874ᵃ, 1916-1917, 1938, 1622, 1947, 2006-2020, 1626-1629. Για περισσότερες πληροφορίες για δύο ανθρώπους (Κεμάλ Ουσταδάκης, Αλής Βαφή Σελιανάκης) από την ομάδα ιδιοκτητών με α/α 1-4 βλ. Μαρία Τσιριμονάκη, *Αυτοί που έφυγαν, αυτοί που ήρθαν. Από την αυτονομία ως την ανταλλαγή*, Ρέθυμνο, Μίτος, 2002, σ. 57-89.

της τοπικής οικονομίας και ασκούν, σε σύγκριση με τους δεύτερους (α/α 5-10), μεγαλύτερο έλεγχο στο οικονομικό κύκλωμα της περιοχής.

Για να δούμε τον τρόπο με τον οποίο η κοινωνική δομή εγγράφεται στον αστικό χώρο, θα «χαρτογραφήσουμε» την πόλη του Ρεθύμνου με βάση δύο παραμέτρους: α) την εκτιμητέα αξία των ακινήτων και β) το είδος της ακίνητης ιδιοκτησίας (οικία, μαγαζί, εργαστήριο, αποθήκη). Με την πρώτη παράμετρο θα εξετάσουμε αν διακρίνουμε περιοχές της πόλης με συγκέντρωση ακινήτων μεγάλης αξίας και περιοχές με ακίνητα μικρής αξίας. Με τη δεύτερη παράμετρο θα διερευνήσουμε πώς διαρθρώνεται το αστικό περιβάλλον μεταξύ χώρων κατοικίας και οικονομικής δραστηριότητας.[20]

Τα υψηλής αξίας σπίτια (>150.000 δρχ.) είναι τριώροφα (ισόγειο και 2 όροφοι) με εσωτερική αυλή, συνήθως σκεπασμένη. Πλάι στην αυλή είναι οι βοηθητικοί χώροι του σπιτιού: αποθήκες, στάβλοι, δεξαμενές ύδατος. Τις περισσότερες φορές παραπλεύρως της αυλής υπάρχει κήπος με δέντρα. Συνήθως στο ισόγειο είναι το κελάρι, το πλυντήριο, ο χώρος εστίασης και η κουζίνα. Ο δεύτερος και τρίτος όροφος έχουν 3-4 δωμάτια ο καθένας, τα οποία προφανώς κατανέμονται μεταξύ χώρων ανάπαυσης και κοινωνικών εκδηλώσεων της οικογένειας. Τα σπίτια χαμηλότερης αξίας (60.000 < και > 150.000 δρχ.) συνήθως είναι διώροφα με υπαίθριο προαύλιο και τις περισσότερες φορές δεν έχουν βοηθητικούς χώρους και κήπο. Στο ισόγειο βρίσκεται το μαγειρείο του σπιτιού και μια αποθήκη, ενώ ο δεύτερος όροφος έχει συνήθως δωμάτια. Τα σπίτια της χαμηλότερης αξίας (<60.000) είναι ισόγεια με 1-2 δωμάτια και μαγειρείο.[21]

Τα μαγαζιά και οι αποθήκες υψηλής αξίας (>100.000) είναι τις περισσότερες φορές διώροφα και ευρύχωρα με δύο μάλιστα εισόδους σε διαφορετικές οδούς. Ο πρώτος όροφος συνήθως είναι χωρισμένος σε 2 δωμάτια. Τα μέσης αξίας καταστήματα (<100.000) είναι μονώροφα και αποτελούνται από έναν ενιαίο χώρο. Τέλος, τα καταστήματα χαμηλής αξίας διαφέρουν από αυτά της μέσης μόνο ως προς τις διαστάσεις.[22]

Τα εργαστήρια της πόλης είναι συνήθως διώροφες ή μονώροφες οικοδομές. Στους πίνακες της ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας συναντάμε 22 ελαιοτριβεία, 3 σαπωνοποιεία και 3 βυρσοδεψεία. Εντός της πόλης βρίσκονται τα σαπωνοποιεία

20. Για τον τρόπο οργάνωσης και διαχείρισης του αστικού χώρου βλ. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Η πόλη-λιμάνι της Σμύρνης στο τέλος της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Μορφές χωρικής οργάνωσης και ελληνική παρουσία», *Η πόλη στους νεότερους χρόνους*..., ό.π., σ. 19-50.

21. Για παραδείγματα οικιών υψηλής αξίας βλ. *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 136, 176, 1171. Για παραδείγματα οικιών χαμηλής αξίας βλ. *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 338, 389, 754.

22. Παραδείγματα μαγαζιών υψηλής αξίας: *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 1085, 1127. Για μαγαζιά χαμηλής αξίας βλ. *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 622, 633, 932.

και 4 από τα ελαιοτριβεία, ενώ τα βυρσοδεψεία αυτή την εποχή βρίσκονται μακριά από το κέντρο της πόλης, στην έξοδο προς τα Χανιά. Τα σαπωνοποιεία και βυρσοδεψεία δεν είναι εκμηχανισμένα και περιορίζονται σε χώρους μικρής έκτασης. Πρόκειται για μικρά εργαστήρια που απασχολούσαν κατά πάσα πιθανότητα περιορισμένο αριθμό εργατών.[23] Η απουσία εκμηχάνισης ισχύει και για το σύνολο των ελαιοτριβείων της επαρχίας. Σε αντίθεση προς αυτά, 2 από τα 4 ελαιοτριβεία της πόλης χρησιμοποιούν μηχανές και μάλιστα το ένα διαθέτει και ατμομηχανή 10 ίππων.[24]

Η αγροτική ιδιοκτησία διακρίνεται σε ελαιώνες, βοσκότοπους, αγρούς, κήπους και αμπελώνες. Οι ελαιώνες αποτελούν τη μεγάλη πλειονότητα των ανταλλάξιμων αγροτικών κτημάτων.[25] Το μεγάλο ποσοστό των ανταλλάξιμων ελαιώνων αφορά κτήματα μέχρι και 3 στρέμματα. Ανάλογα με το πόσα δέντρα έχει ένας ελαιώνας διαφοροποιείται και η αξία του. Υψηλές αξίες συναντάμε σε κήπους, όταν αυτοί βρίσκονται σε αρδεύσιμες περιοχές. Αντίθετα, χαμηλή αξία έχουν οι αμπελώνες. Η έκταση των περισσότερων αμπελώνων δεν υπερβαίνει το 1 στρέμμα. Όπως είναι φυσικό, οι βοσκότοποι είναι τα αγροτικά ακίνητα με τη μεγαλύτερη έκταση αλλά συνήθως και τη μικρότερη αναλογικά τιμή.

Τα μαγαζιά και οι αποθήκες ήταν συγκεντρωμένα γύρω από το λιμάνι και στους δρόμους που ξεκινώντας από το λιμάνι τέμνουν κάθετα την πόλη και οδηγούν έξω από τα τείχη μέσω της πύλης που είναι σήμερα γνωστή ως «Μεγάλη Πόρτα». Η περιοχή αυτή ορίζεται από τις οδούς Αρκαδίου, Παλαιολόγου,

---

23. Για τη βυρσοδεψία και τη σαπωνοποιία του Ρεθύμνου βλ. Παναγιώτης Παρασκευάς, «Μερικές ειδήσεις για την βυρσοδεψία του Ρεθύμνου (1918-1939)», *Κρητολογικά Γράμματα* 1 (1990) 25-28. Του ίδιου: «Οι σαπωνοποιίες του Ρεθύμνου: ο χώρος, οι εργαζόμενοι και το εργατικό κίνημα στο Ρέθυμνο (1900-1974). Η κατεργασία του σαπουνιού», *Κρητολογικά Γράμματα* 17 (2001) 203-227. Για τη βιοτεχνία στην Κρήτη την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας βλ. Στεφανία Αρχοντάκη, «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική πολιτεία», Μ. Τρούλης (επιμ.), ***90 χρόνια από την ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα***, Πρακτικά Συμποσίου (Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία, Ρέθυμνο 2007, σ. 375-391.

24. Η περιγραφή της μηχανικής σκευής του πιο καλά εξοπλισμένου ελαιοτριβείου που παρουσιάζουν οι πίνακες ανταλλάξιμων κτημάτων: «Μονόροφος. Ισόγειον απλούν περιέχον τα εξής εγκατεστημένα μηχανήματα: ατμολέβητα, ατμομηχανών (sic) δυνάμεως ουχί κατωτέρας των 10 πραγματικών ατμοΐππων, σύστημα τροχαλιών και αξόνων κινήσεως (Transmision), εν σπαστήριον πλήρες δίμετρον με πέτρες διαμέτρου 1ου πάχους 5 cen, 3 υδραυλικά πιεστήρια πλήρη, ων τα μεν 2 έως 12΄΄ το δε τρίτον των 10΄΄ μετ' αντιστοίχων αντλιών με διπλά έμβολα χαμηλής και υψηλής πιέσεως». Βλ. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 262.

25. Μια εικόνα για το μέγεθος της ελαιοκαλλιέργειας το μεσοπόλεμο στο νομό Ρεθύμνης βλ. στο Ζαχαρίας Αντωνάκης, «Οικονομικές και κοινωνικές όψεις του αγροτικού χώρου του νομού Ρεθύμνου την περίοδο του μεσοπολέμου», *Κρητολογικά Γράμματα* 17 (2001) 229-251.

Σουλίου, Θεσσαλονίκης, Μαυροκορδάτου (παραμένουν οι ονομασίες τους έως σήμερα), Κωνσταντινουπόλεως (σημερινή Εθνικής Αντιστάσεως), Κολοκοτρώνη (σημερινή Βερνάδου Μανουήλ), Λιμένος (σημερινή Νεάρχου).[26] Αυτό που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι όσο απομακρυνόμαστε από τη θάλασσα προς το εσωτερικό της πόλης τόσο περισσότερο συναντάμε καταστήματα και αποθήκες με χαμηλότερες αξίες. Έτσι, τα καταστήματα και οι αποθήκες με υψηλές αξίες (>100.000 δρχ.) βρίσκονται στην οδό Λιμένος και κυρίως στην οδό Αρκαδίου. Αυτό δε σημαίνει ότι σε αυτούς τους δρόμους δε συναντάμε και χαμηλότερης αξίας μαγαζιά, αλλά αυτά είναι λιγότερα. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι τα καταστήματα και οι αποθήκες διαθέτουν ένα σημαντικό τμήμα του χώρου τους για αποθήκευση ποσοτήτων λαδιού. Τα παραπάνω καταστήματα έχουν τη μεγαλύτερη αξία στους δρόμους αυτούς αλλά και σε ολόκληρη την πόλη.

Τα σπίτια υψηλής αξίας (>150.000 δρχ.) δε βρίσκονται συγκεντρωμένα σε συγκεκριμένες περιοχές ή οδούς της πόλης. Αντίθετα, οικίες μεγάλης αξίας (>150.000 δρχ.) βρίσκονται διάσπαρτες μεταξύ άλλων μεσαίας (60.000 < και >150.000) και μικρής (<60.000) αξίας. Η διαπίστωση αυτή ισχύει για το σύνολο σχεδόν του πολεοδομικού συγκροτήματος.[27] Η μόνη εξαίρεση που μπορούμε να εντοπίσουμε αφορά την περίπτωση της Φορτέτσας, αλλά αυτή είναι ένα δομημένο κομμάτι ουσιαστικά εκτός αστικού ιστού. Στο εσωτερικό του κάστρου η πλειονότητα των οικημάτων είναι πολύ χαμηλής αξίας (<60.000 δρχ.). Πρόκειται για περιοχή στην οποία κατέχει οικίες το μεγαλύτερο μέρος των ιδιοκτητών της πρώτης κατηγορίας (μέχρι 50.000 δρχ.).

Σύμφωνα με μαρτυρίες από λογοτεχνικά έργα, η πόλη του Ρεθύμνου χωριζόταν σε χριστιανικές και μουσουλμανικές γειτονιές. Η μουσουλμανική περιοχή, με άξονα το λιμάνι και την περιοχή με τα καταστήματα, βρισκόταν κυρίως στη δυτική πλευρά της πόλης, ενώ οι χριστιανικές γειτονιές ήταν στην ανατολική πλευρά, κυρίως στην περιοχή γύρω από τη σημερινή Μητρόπολη. Τη διάκριση αυτή δεν μπορούμε να την αμφισβητήσουμε, ωστόσο δεν μπορούμε με τα στοιχεία τουλάχιστον της πηγής μας και να την επιβεβαιώσουμε. Σε πολλές περιπτώσεις οι ακίνητες ιδιοκτησίες (σπίτια, καταστήματα) χριστιανών και μουσουλμάνων βρίσκονται στον ίδιο δρόμο, ενώ δεν απουσιάζουν και οι περιπτώσεις συνιδιοκτησιών, κυρίως σε καταστήματα.[28]

---

26. Για τις ονομασίες των οδών της πόλης και την αντιστοίχισή τους με σημερινές βλ. *Ρεθυμνοδωνυμικά, κάθε δρόμος και μια ιστορία*, ΕΠΛ, Ρέθυμνο 2002.

27. Στις οδούς Νικηφόρου Φωκά και Αγίας Βαρβάρας (διατηρούν μέχρι σήμερα την ονομασία τους) συναντάμε σπίτια υψηλής αξίας διάσπαρτα μέσα σε άλλα μικρότερης αξίας. Επίσης στην οδό Β. Βουλγαροκτόνου (σημερινή Μελισσινού Ιωάννη), μέσα σε ένα πλήθος χαμηλής αξίας σπιτιών συναντάμε και δύο με μεγάλη αξία. Βλ. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 174, 167, 168, 161-163.

28. Θεμιστοκλής Μ. Βάλαρης, *Μια πόλη αναμνήσεις*, Ρέθυμνο, Καλαϊτζάκης Α.Ε,

Στο Ρέθυμνο δε διαπιστώνουμε την ύπαρξη χωριστών περιοχών κατοικίας για τα ανώτερα και κατώτερα στρώματα. Για τα καταστήματα και τις αποθήκες όμως συμπεραίνουμε την ύπαρξη διακριτών περιοχών με βάση την αξία τους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κατ' αυτό τον τρόπο η διάρθρωση του αστικού χώρου αντανακλά την κοινωνική ιεραρχία. Δεν είναι τυχαίο ότι στις οδούς Αρκαδίου και Λιμένος διαθέτουν ακίνητα όλοι οι έμποροι του Πίν. 1, όπως επίσης και το ότι οι τέσσερις μεγαλύτεροι ιδιοκτήτες του ίδιου πίνακα (α/α 1-4, κτηματίας, έμπορος, παντοπώλης) διαθέτουν αρκετά μαγαζιά και αποθήκες στην περιοχή αυτή.[29] Το γεγονός ότι πρόκειται για ακίνητα που έχουν μεγάλη έκταση και διαθέτουν χώρους για αποθήκευση αγροτικών προϊόντων (κυρίως δεξαμενές για λάδι) μας οδηγεί στην υπόθεση ότι οι επαγγελματίες αυτοί λειτουργούν ως ενδιάμεσοι στις ανταλλαγές της τοπικής οικονομίας με τις εκτός της πόλης αγορές.[30]

Τα εργαστήρια των μουσουλμάνων ανταλλαξίμων, με εξαίρεση τα βυρσοδεψεία, τα οποία όπως έχουμε αναφέρει είναι εκτός οικιστικού πλέγματος της πόλης, βρίσκονται στο εσωτερικό της πόλης δίπλα σε σπίτια και καταστήματα. Τις περισσότερες φορές αποτελούν μέρος μιας ευρύτερης ιδιοκτησίας κάποιου, που περιλαμβάνει οικίες, αποθήκες, μαγαζιά.[31] Το γεγονός ότι οι παραγωγικές-βιοτεχνικές μονάδες είναι διασκορπισμένες εντός της πόλης δείχνει ότι το αστικό περιβάλλον δε διαρθρώνεται βάσει της διάκρισης χώρων παραγωγής-οικιστικού

2005, σ. 41-58. Στη Μυτιλήνη η πόλη διαιρείται σε δύο περιοχές, τη χριστιανική και τη μουσουλμανική. Μάλιστα η κάθε εθνοθρησκευτική κοινότητα έχει και το δικό της εμπορικό δρόμο, βλ. Μ. Κουμαριανού, «Μνήμη, λήθη…», *ό.π.*, σ. 239. Υποθέτουμε ότι η διαφοροποίηση του Ρεθύμνου από την πόλη της Μυτιλήνης εξηγείται από το γεγονός ότι η προηγούμενη πόλη πέρασε από την Οθωμανική αυτοκρατορία στην κυριαρχία του ελληνικού κράτους άμεσα, χωρίς να μεσολαβήσει περίοδος καθεστώτος αυτονομίας, όπως συνέβη στην περίπτωση του Ρεθύμνου με την Κρητική Πολιτεία. Δε γνωρίζουμε όμως κάποια μελέτη για το ζήτημα της διαχείρισης του αστικού χώρου από τις αρχές της Κρητικής Πολιτείας.

29. Για παράδειγμα τα ακίνητα του Αλή Βαφή Σελιανάκη στην περιοχή του λιμανιού. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 1990-1996.

30. Για τον εκχρηματισμό της οικονομίας και την εμπορευματοποίηση των τοπικών προϊόντων βλ. Γιάννης Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη δυτική Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα», *Κρητική Εστία* 9 (2002) 123-156.

31. Το μεγαλύτερο και πιο σύγχρονο από άποψη μηχανικής σκευής ελαιοτριβείο, που παρουσιάζεται στους πίνακες, βρίσκεται στην οδό Παν. Δαγκλή (σημερινή Γερακάρη Κωνσταντίνου) και περιτριγυρίζεται από σπίτια. Βλ. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 262. Σε παλαιότερη εποχή (πριν από τη δεκαετία του 1920) τα βυρσοδεψεία βρίσκονταν πιθανώς στο εσωτερικό της πόλης κοντά στη νότια έξοδό της (Μεγάλη Πόρτα). Αυτό αφήνει να διαφανεί η παλαιότερη ονομασία της οδού Βοσπόρου (σημερινή ονομασία, και του 1925) που ήταν οδός Βυρσοδεψών. Βλ. *Ρεθυμνοδωνυμικά…*, ό.π., σ. 45. Στην οδό Αρκαδίου, που είναι ο δρόμος με τα καταστήματα υψηλότερης αξίας, συναντάμε ένα ελαιοτριβείο. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 1118.

πλέγματος. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει για τη Νάουσα της Μακεδονίας που έχει πληθυσμό που προσεγγίζει αυτόν του Ρεθύμνου και ενσωματώνεται στο εθνικό κράτος ταυτόχρονα (1913) με αυτό. Στην περίπτωση της Νάουσας ο εργοστασιακός καταμερισμός της εργασίας έχει συντελέσει στην κοινωνική διαφοροποίηση της πόλης, γεγονός που γίνεται φανερό από το διακριτό τόπο κατοικίας των ανώτερων και κατώτερων στρωμάτων και από τη διαρρύθμιση της χρήσης του αστικού περιβάλλοντος μεταξύ χώρων παραγωγής και κατοικίας.[32]

Η διεκδίκηση της ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας

Η μεταβίβαση της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας στο χριστιανικό πληθυσμό της Κρήτης είναι διαδικασία που εξελίσσεται παράλληλα με τις πολιτικές και στρατιωτικές διενέξεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων του νησιού στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Από το 1850 και έπειτα κάθε επανάσταση στο νησί συνεπαγόταν για τους μουσουλμάνους ένα νέο κύκλο απωλειών όσον αφορά την ιδιοκτησία, κυρίως την αγροτική. Οι απώλειες αυτές οφείλονται είτε σε ενέργειες βίαιης ιδιοποίησης, είτε σε μαζικές πωλήσεις που προκαλούσε η τρομοκράτηση των μουσουλμάνων ιδιοκτητών.[33]

Η τελική αποχώρηση των μουσουλμάνων το 1924 και η ανταλλαγή των περιουσιών αποτελεί κορύφωση της διαδικασίας. Την τελική πράξη όμως χαρακτηρίζει η παρέμβαση του εθνικού κράτους το οποίο αναλαμβάνει να ελέγξει και να διαχειριστεί το ζήτημα των μουσουλμανικών ιδιοκτησιών. Το ζήτημα αυτό γίνεται αντικείμενο διακρατικών συμφωνιών με την Τουρκία. Βασικός σκοπός της διαχείρισης από το κράτος της ανταλλάξιμης περιουσίας είναι η αντιμετώπιση των αναγκών που προκαλεί η έλευση των προσφύγων.[34] Οι πρόσφυγες αποτελούν ένα νέο ανταγωνιστή για την τοπική κοινωνία στο ζήτημα της ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας.[35] Ακόμα δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ένα

32. Για την επίδραση της εκβιομηχάνισης στη Νάουσα βλ. Ν. Καλογήρου – Μ. Νομικός, «Η Νάουσα της Μακεδονίας…», *ό.π.*, σ. 257-271. Για την αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων στον αστικό χώρο βλ. M. Gottdenier, *The social production of Urban Space*, University of Texas press, Austin 1985. Για τον χώρο κατοικίας των εργατών σε μια βιομηχανική πόλη (Μάντσεστερ) της Αγγλίας παραμένει κλασική η μελέτη του Fr. Engels, *Η κατάσταση της εργατική τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα, Μπάϋρον, 1975.

33. Στ. Πούλιος, *Το κίνημα του 1889 στην Κρήτη…*, ό.π., σ. 105-111. Επίσης Ν. Ανδριώτης, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι…», *ό.π.*, σ. 86-93.

34. Για την συμφωνία ανταλλαγής πληθυσμών βλ. Γ. Πετρόπουλος, «Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών: ελληνοτουρκικές ειρηνικές διευθετήσεις (1922-1930)», Θάνος Βερέμης – Γ. Γουλιμής (επιμ.), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Κοινωνία-οικονομία-πολιτική στην εποχή του*, Αθήνα, Γνώση, 1989, σ. 439-473.

35. Σύμφωνα με την Ε. Μπουρνόβα, οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στο Ρέθυμνο (1928) είναι 1984 και στους γειτονικούς οικισμούς της πόλης 612. Οι πρόσφυγες αντιστοιχούν στο 23% του συνολικού πληθυσμού της πόλης και στο 32% των γειτονικών οικισμών.

τμήμα του ντόπιου πληθυσμού έχει μόλις γυρίσει στο γενέθλιο χώρο μετά από μακρόχρονη απουσία (παλαιοί πολεμιστές, 1912-1922) και διεκδικεί τη συμμετοχή του στη διανομή των ανταλλάξιμων περιουσιών και στον υπάρχοντα καταμερισμό της εργασίας.[36]

Στο πλαίσιο αυτό, πρόσφυγες, παλαιοί πολεμιστές, ντόπιοι χριστιανικοί πληθυσμοί της πόλης είναι δυνάμει διεκδικητές της περιουσίας που εγκατέλειψαν φεύγοντας οι μουσουλμάνοι. Θα προσπαθήσουμε να ανιχνεύσουμε την αντίδραση των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων (ντόπιων και προσφύγων) στην πρόκληση της διανομής των μουσουλμανικών ακινήτων και με βάση τους πίνακες των ανταλλάξιμων περιουσιών θα εξετάσουμε το άμεσο αποτέλεσμα της διεκδίκησής τους.[37]

Βλ. Ε. Μπουρνόβα, «Κοινωνικό-επαγγελματικές δομές…», *ό.π.*, σ. 440. Συγκριτικά στοιχεία για την εγκατάσταση προσφύγων σε άλλες πόλεις της Ελλάδας με παρόμοια πληθυσμιακά δεδομένα βλ. στο Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας…*, τ. Β1, *ό.π.*, σ. 63-64. Πληροφορίες για τον τόπο προέλευσης των προσφύγων που ήρθαν στο Ρέθυμνο βλ. στο Παναγιώτης Παρασκευάς, *Οι πρόσφυγες του ανατολικού Ρεθύμνου. Προσφυγική ομάς Μαρουλά: μια καταγραφή του 1923,* Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 2008, σ. 12-25. Για τον τρόπο με τον οποίο διευθετήθηκε η εγκατάσταση των προσφύγων στο Ρέθυμνο δεν εντόπισα κάποια μελέτη. Για την εγκατάσταση των προσφύγων στο Ηράκλειο βλ. Ν. Ανδριώτης, «Η άφιξη και η εγκατάσταση των προσφύγων στην Κρήτη και ειδικότερα στο Ηράκλειο», *Ο Μίτος της Αριάδνης. Ξετυλίγοντας την ιστορία της πόλης του Ηρακλείου,* Ηράκλειο 1999, σ. 127-136. Συγκριτικά βλ. Χρήστος Λούκος, «Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ερμούπολη. Πρώτες υποθέσεις μιας έρευνας για τα προβλήματα εγκατάστασης και ενσωμάτωσης», Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (εκδ.), *Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα*, Επιστημονικό Συμπόσιο (11 και 12 Απριλίου 1997), Αθήνα 1999, σ. 203-214. Σχετικά με τη διευθέτηση του ζητήματος της στέγασης των προσφύγων βλ. Βίκα Δ. Γκιζέλη, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα (1920-1930),* Αθήνα, Επικαιρότητα, 1984, σ. 151-172, 189-220. Γενικότερα για την αποκατάσταση των προσφύγων βλ. Κώστας Κατσαπής, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», Γεώργιος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου,* Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα 2003, σ. 19-40.

36. Στο μυθιστόρημα *Βουκέφαλοι, 1922* περιγράφονται οι παλαιοί πολεμιστές που επέστρεψαν στο Ρέθυμνο με χρώματα που δείχνουν απελπισία για την κατάστασή τους, τη δυσκολία να προσαρμοστούν και να «ριζώσουν» ξανά στον τόπο τους. Βλ. Ανδρέας Νενεδάκης, *Οι βουκέφαλοι, 1922*, Αθήνα, Κέδρος, 1991, σ. 264-267.

37. Τα στοιχεία στα οποία βασιζόμαστε αντανακλούν την κατανομή της κατοχής αστικών ακινήτων το χρονικό διάστημα που η επιτροπή παραλαμβάνει τα ακίνητα και συντάσσει τους πίνακες, δηλαδή μεταξύ των τελευταίων μηνών του 1925 και των αντίστοιχων του 1926. Το γεγονός ότι πολλά ακίνητα έχουν αλλάξει κάτοχο πολλές φορές δείχνει τη ρευστότητα στο καθεστώς της ιδιοκτησίας των ανταλλάξιμων ακινήτων. Αναφορές σε αλλαγές κατόχων, παραχωρήσεις ή πωλήσεις συναντάμε και μετά το 1926. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν όμως ένα μικρό ποσοστό των ανταλλάξιμων ακινήτων. Παραμένει πρόβλημα το αν

Οι τρόποι που αποκτά κάποιος πρόσβαση στην ανταλλάξιμη ιδιοκτησία είναι οι ακόλουθοι: εκμισθώσεις, κυριότητα μέσω συνιδιοκτησίας, αυθαίρετη κατάληψη, παραχώρηση από τη νομαρχία ή την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ).[38] Οι εκμισθώσεις και η διεκδίκηση κυριότητας μέσω υπάρχουσας συνιδιοκτησίας αφορούν κατά βάση τους ντόπιους, ωστόσο δεν απουσιάζουν παραδείγματα προσφύγων που εμφανίζονται ως εκμισθωτές μουσουλμανικών ακινήτων. Οι παραχωρήσεις σχεδόν αποκλειστικά γίνονται προς μικρασιάτες πρόσφυγες. Στις αυθαίρετες καταλήψεις ανταλλάξιμων κτημάτων υπερτερούν οι ντόπιοι, εντοπίζουμε όμως και πολλούς πρόσφυγες που επιδιώκουν με αυτό τον τρόπο την κατοχή ακινήτων.

Οι εκμισθώσεις είναι ο συχνότερος τρόπος πρόσβασης στην ανταλλάξιμη ιδιοκτησία. Πρόκειται για εκμισθώσεις τις οποίες κάνουν είτε οι μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες σε χριστιανούς, είτε, από το 1925, το τοπικό Γραφείο Ανταλλαγής. Στις πριν από το 1925 εκμισθώσεις διακρίνουμε δύο κατηγορίες. Τις παλαιότερες –πολλές ξεκινούν τη τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα– και αυτές της περιόδου 1922-1924. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι εκμισθώσεις πυκνώνουν το 1924, και μάλιστα τους μήνες Μάρτιο-Μάιο, λίγο πριν από την τελική αποχώρηση των μουσουλμάνων.

Τρόπος πρόσβασης στην ανταλλάξιμη ιδιοκτησία είναι και οι πλειστηριασμοί ακινήτων την παραμονή της αναχώρησης των μουσουλμάνων και έπειτα. Στους πλειστηριασμούς εμπλέκονται μουσουλμάνοι δικαιούχοι και χριστιανοί οφειλέτες ή χριστιανοί δικαιούχοι και μουσουλμάνοι οφειλέτες.[39] Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται το γεγονός ότι την ίδια χρονική περίοδο σε πολλούς συμβολαιογράφους της πόλης του Ρεθύμνου συναντάμε πληθώρα εκχωρητηρίων και πληρεξουσίων που έχουν αποδέκτες χριστιανούς και εντολείς μουσουλμάνους. Μάλιστα τα ονόματα των χριστιανών που αναλαμβάνουν πληρεξουσιότητα είναι σταθερώς επαναλαμβανόμενα. Υποθέτουμε ότι το σημαντικό εδώ δεν είναι το γεγονός του πλειστηριασμού, οι πράξεις εκχώρησης και εντολής πληρεξουσιότητας, αλλά η σπουδή να διευθετηθούν τα ζητήματα στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας χωρίς την παρέμβαση του κράτους.

Ιδιαίτερο ρόλο στους πλειστηριασμούς διαδραματίζουν «επιφανείς» δικηγόροι και συμβολαιογράφοι της πόλης του Ρεθύμνου. Αυτοί λειτουργούν ως πληρεξούσιοι μουσουλμάνων και χριστιανών ιδιοκτητών και προχωρούν σε εκποιή-

---

οι κάτοχοι των ανταλλάξιμων κτημάτων μετά το 1926 κατοχυρώνουν την ιδιοκτησία των ακινήτων ή τη χάνουν.

38. Για την ΕΑΠ και το έργο της από το 1923 βλ. Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Αθήνα 1997 (μετάφραση του απολογισμού της δράσης της ΕΑΠ το 1926 για τα πρώτα τρία χρόνια λειτουργίας της).

39. Για τις αναγγελίες το 1924 πλειστηριασμών περιουσιών που σχετίζονται με ανταλλάξιμους βλ. *Κρητική Επιθεώρησις*, Φλεβάρης-Μάης 1924.

σεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι αρκετές φορές οι συμβολαιογραφικές πράξεις και οι πλειστηριασμοί αναφέρονται σε μουσουλμάνους που έχουν φύγει χρόνια πριν από το Ρέθυμνο και η διαμονή τους είναι άγνωστη.[40] Η διευθέτηση αυτή μοιάζει επωφελής και για τα δύο εμπλεκόμενα μέρη. Οι αποχωρούντες μουσουλμάνοι διασφαλίζουν κάποιους πόρους, οι ντόπιοι χριστιανοί αξιοποιούν χρηματικά διαθέσιμα με αγορές ακινήτων.

Για να προσεγγίσουμε την κατανομή των ανταλλάξιμων μεταξύ των «διεκδικητών» τους θα ταξινομήσουμε το υλικό μας με βάση την ιδιότητα του κατόχου (ντόπιος ή πρόσφυγας) και το είδος των ακινήτων (οικίες, εργαστήρια, μαγαζιά και αποθήκες). Μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων, από το σύνολο των 1.277 αστικών ακινήτων περνούν στην κατοχή ντόπιων 564 (44,2%) και των προσφύγων 514 (40,2%)· στα τελευταία συμπεριλαμβάνονται και κάποια ακίνητα τα οποία κατέχονται από Αρμένιους πρόσφυγες. Επίσης, 155 ακίνητα παρουσιάζονται χωρίς κάτοχο, ενώ αστικά ακίνητα (44, οικίες κυρίως) περνούν στην κατοχή κρατικών υπηρεσιών ή τοπικών συνεταιρισμών. Με βάση τα στοιχεία αυτά παρατηρούμε ότι η κατανομή των αστικών ακινήτων μεταξύ ντόπιων και προσφύγων είναι ισορροπημένη (με ελαφρά υπεροχή των ντόπιων). Ωστόσο προκύπτει το ερώτημα πώς επιμερίζεται η κατανομή στα διάφορα είδη των αστικών ακινήτων (οικίες, μαγαζιά-αποθήκες, εργαστήρια).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή ανταλλάξιμων αστικών ακινήτων

	Οικίες	*Ποσ. % των οικιών*	*Μαγαζιά αποθήκες*	*Ποσ. % των μαγαζιών και αποθηκών*	*Εργαστήρια*	*Ποσ. % των εργαστηρίων*
Ντόπιοι	241	32%	255	80,2%	3	27,3%
Πρόσφυγες	303	40%	63	19,8%	3	27,3%

Πηγή: Πίνακες καταγραφής ανταλλάξιμων κτημάτων.

40. Βλ. ενδεικτικά ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ρεθύμνης, Αρχείο Συμβολαιογράφου Γ. Α. Λουκάκι, φάκ. 99, αρ. πράξης 24557, φάκ. 101, αρ. πράξης 24823. Βλ. επίσης στο ίδιο, Αρχείο Συμβολαιογράφου Κων. Σ. Ανδρουλιδάκι, φάκ. 66, αρ. πράξης 26052, φάκ. 66, αρ. πράξης 26329, 26369· στο ίδιο, Αρχείο Συμβολαιογράφου Χαρ. Σταματάκι, φάκ. 46, αρ. πράξης 17323, 17354· στο ίδιο, Αρχείο Συμβολαιογράφου Ματθαίου Λ. Ματθαιουδάκι, φάκ. 35, αρ. πράξης 16093, 16094, 15860.

Ο Πίν. 2 τροποποιεί την άποψη της ισόρροπης κατανομής των αστικών ανταλλάξιμων ακινήτων. Όπως φαίνεται από αυτόν, η ισοκατανομή επιβεβαιώνεται μόνο στην περίπτωση των εργαστηρίων. Οι πρόσφυγες υπερτερούν των ντόπιων στην κατοχή οικιών, αλλά υπολείπονται σημαντικά στην κατοχή μαγαζιών-αποθηκών.

Τόσο οι πρόσφυγες όσο και οι ντόπιοι κατέχουν οικίες που καλύπτουν όλη την κλίμακα των αξιών. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις οικιών υψηλής αξίας που κατέχονται από πρόσφυγες διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για οικίες όπου συγκατοικούν πολλά άτομα μαζί.[41] Τα καταστήματα και οι αποθήκες που περιέρχονται στους πρόσφυγες στο μεγάλο ποσοστό τους είναι μικρής αξίας. Η κατανομή που περιγράψαμε δεν υπονοεί ότι οι πρόσφυγες είναι μια ομοιογενής ομάδα στην οποία περιέρχονται ανταλλάξιμα ακίνητα μικρής αξίας. Εντοπίζουμε πρόσφυγες που κατέχουν μόνοι τους οικίες και μαγαζιά που ανήκουν στο υψηλότερο σημείο της κλίμακας αξιών. Ενδεικτικά αναφέρουμε την περίπτωση του Αντωνίου Χριστοδούλου, έμπορου από το Τσαμακλή Ν. Φώκαιας, και του Κυριάκου Μαριάνου, παντοπώλη από τη Ν. Φώκαια.[42]

Όσον αφορά τους ντόπιους, η κατοχή ανταλλάξιμων ακινήτων δε μονοπωλείται από κάποια συγκεκριμένη κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα. Στις οικίες υψηλής αξίας όμως (≥150.000 δρχ., 17 στις 241 οικίες με κάτοχο ντόπιο) η επαγγελματική κατηγορία που ξεχωρίζει είναι αυτή των εμπόρων (10 στους 17).[43] Κάτι ανάλογο μπορούμε να πούμε και για τα αστικά ακίνητα που σχετίζονται αμεσότερα με οικονομικές δραστηριότητες, όπως τα καταστήματα και τα εργαστήρια.[44] Από τα 52 καταστήματα και αποθήκες υψηλής αξίας (>100.000 δρχ., διάσπαρτα σε όλη την πόλη) τα 37 κατέχονται από εμπόρους. Στους πλησιέστερους προς το λιμάνι δρόμους, όπου βρίσκονται 28 από τα καταστήματα (οδός Αρκαδίου) και 3 από τις αποθήκες (οδός Λιμένος) με τη μεγαλύτερη αξία, όλοι οι κάτοχοι είναι ντόπιοι έμποροι. Ο Πίν. 3 παρουσιάζει τους κατόχους των καταστημάτων και των αποθηκών με την υψηλότερη αξία στους προαναφερθέντες δρόμους.

41. Για παράδειγμα βλ. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 255.

42. Για παράδειγμα ο Αντώνιος Χριστοδούλου κατέχει μια οικία αξίας 135.000 και ένα μαγαζί αξίας 105.000 δρχ. Βλ. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 883, 884.

43. Στις 17 οικίες αξίας από 150.000 και πάνω κάτοχοι είναι 10 έμποροι, 2 ιατροί, 1 καπνοπώλης, 1 επιπλοποιός, 2 δημόσιοι υπάλληλοι, 1 στρατιωτικός. Βλ. *Πίναξ περιγραφής…*, αριθ. 964, 199, 356, 319, 1135, 1146, 1171, 1994, 1996, 2138, 2330, 348ᵃ, 351, 959, 966.

44. Αναφερόμαστε κυρίως στα καταστήματα, γιατί, όπως έχουμε προαναφέρει, μόλις τα μισά από τα αστικά εργαστήρια έχουν κάποιο κάτοχο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κάτοχοι ανταλλάξιμων καταστημάτων-αποθηκών αξίας πάνω από 100.000 δρχ.

Αξία	*Οδός*	*Ονοματεπώνυμο κατόχου*	*Επάγγελμα*
450.000	Αρκαδίου	Ζαχαρίου Π. Ιωάννης	Έμπορος
330.000	Αρκαδίου	Μοάτσος Θεμιστοκλής	Έμπορος
195.000	Αρκαδίου	Μιχελιδάκης Ε. Σπυρίδων	Έμπορος
180.000	Λιμένος	Αθανασιάδης Νικόλαος	Έμπορος
180.000	Λιμένος	Γαγάνης Γεωρ. Παντελής	Έμπορος
180.000	Λιμένος	Ζαχαρίου Π. Ιωάννης	Έμπορος
165.000	Αρκαδίου	Βαρούχας Μιχαήλ	Παντοπώλης
150.000	Αρκαδίου	Τσάκωνας Εμμανουήλ	Έμπορος

Οι έμποροι αυτοί εμφανίζονται σε συμβολαιογραφικές πράξεις που αφορούν δάνεια προς αγροτικούς πληθυσμούς, συμβάσεις χρηματοδότησης άμεσων καλλιεργητών για την εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πηγών της υπαίθρου, εκμισθώσεις ελαιώνων, ενοικιάσεις και αγοραπωλησίες αστικών ακίνητων.[45] Στους επαγγελματικούς οδηγούς του Ν. Γ. Ιγγλέση οι έμποροι που κατέχουν τα ακριβά ακίνητα (καταστήματα-αποθήκες) εμφανίζουν ένα ευρύ πλαίσιο επαγγελματικών δραστηριοτήτων. Ασχολούνται με εισαγωγές-εξαγωγές, αντιπροσωπείες ναυτιλιακών οίκων και ασφαλιστικών εταιρειών, ενώ κάποιοι είναι ιδιοκτήτες εργαστηρίων μεταποίησης (σαπωνοποιεία, ελαιοτριβεία).[46] Εξάγουν προϊόντα της τοπικής οικονομίας (λάδι, σαπούνι, βελανίδια, χαρούπια, κίτρα), εισάγουν άλλα που δεν παράγει η περιοχή (άλευρα, αποικιακά, αλίπαστα, νήματα) και κάποια μορφή κεφαλαιουχικών αγαθών (μηχανές, μηχανήματα, θείο, σίδηρο, καύσιμα) απαραίτητων για την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή της περιοχής. Πρόκειται, δηλαδή, για επαγγελματίες που συνδέουν την αγροτική και βιοτεχνική παραγωγή ενός μικρού αστικού κέντρου με την εθνική οικονομία και μέσω αυτής με τα προϊόντα της διεθνούς οικονομίας.

Τα μαγαζιά μικρότερης αξίας στο εσωτερικό της πόλης διανέμονται μεταξύ πολλών διαφορετικών επαγγελμάτων (π.χ. σαγματοποιός, ξυλουργός, υποδηματοποιός, πεταλωτής, καφεπώλης). Οι κάτοχοι των καταστημάτων αυτών στην πλειονότητά τους έρχονται στην πόλη μετά το 1922. Κοινά χαρακτηριστικά τους είναι η καταγωγή από τα χωριά του νομού Ρεθύμνου και το ότι κατά κανόνα

45. ΓΑΚ – Αρχεία Ν. Ρεθύμνης, Αρχείο Συμβολαιογράφου Περτέβ Δερβισάκι, φάκ. 35, αρ. πράξης 23605, 23671, φάκ. 32, αρ. πράξης 22224, 22225, 22228, φάκ. 34, αρ. πράξης 22856, 23162.

46. Ν. Γ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδας 1925-1926*, Αθήνα 1926, σ. 1280-1283.

είναι άνδρες άγαμοι με ηλικία κοντά ή και πάνω από τα 30.[47] Το γεγονός ότι οι περισσότεροι από αυτούς εμφανίζονται να ασκούν επάγγελμα σχετικό με τη χρήση του ακινήτου από τον πρώην μουσουλμάνο ιδιοκτήτη μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αποσκοπούν στην αποκατάστασή τους μέσω των ανταλλάξιμων καταστημάτων.[48]

Αν θεωρήσουμε ότι τα μαγαζιά-αποθήκες προσφέρονται για την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας, μπορούμε να κάνουμε την εξής υπόθεση: οι πρόσφυγες αποκτούν πρόσβαση στη στέγαση και «αποκλείονται» από ακίνητα που σχετίζονται με επιχειρηματική εκμετάλλευση και επαγγελματική αποκατάσταση. Αντίθετα, οι ντόπιοι καταφέρνουν να έχουν σημαντικό ποσοστό κατοχής οικιών και να μονοπωλούν τα αστικά ακίνητα που συνδέονται με επιχειρηματικές δραστηριότητες. Η κατανομή της ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας στο εσωτερικό της ντόπιας κοινωνίας λειτουργεί προς δύο κατευθύνσεις: εξασφαλίζει για τα ανώτερα στρώματα τα ακίνητα που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο των ανταλλαγών της τοπικής οικονομίας με τις εκτός αυτής αγορές και προσφέρει μέσω ακινήτων που εξυπηρετούν αυστηρά ανάγκες της τοπικής οικονομίας τη δυνατότητα επαγγελματικής αποκατάστασης σε ανθρώπους που πρόσφατα ήρθαν στην πόλη.

Η μεταβίβαση της μουσουλμανικής ιδιοκτησίας δεν πρέπει να θεωρηθεί διαδικασία ομαλή, αντίθετα, αποτελεί αντικείμενο συγκρούσεων. Η αντιμετώπιση του ζητήματος της ανταλλάξιμης περιουσίας ως μονοδιάστατης σύγκρουσης μεταξύ τοπικής κοινωνίας και προσφύγων περιορίζει τη δυναμική που είχε η διαδικασία για τα διάφορα κοινωνικά στρώματα.[49] Ούτε η τοπική κοινωνία του Ρεθύμνου μπορεί να αντιμετωπιστεί ως ενιαία με κοινά συμφέροντα επί της ανταλλάξιμης περιουσίας, ούτε οι πρόσφυγες είναι μια αδιαφοροποίητη μάζα, αντιθέτως μεταφέρουν τις κοινωνικές σχέσεις και ιεραρχίες της περιοχής τους.[50]

Η ποικιλία των τρόπων προσέγγισης της ανταλλάξιμης μουσουλμανικής περιουσίας, η χρησιμοποίηση από το ίδιο άτομο εναλλακτικών στρατηγικών «νόμιμων» και «παράνομων» (π.χ. εκμίσθωση ακινήτου αλλά και αυθαίρετη κατάληψη), το γεγονός ότι ακίνητα αλλάζουν μέσα σε μικρά χρονικά διαστήματα πολλούς κατόχους-διεκδικητές, η προσπάθεια για επαγγελματική αποκατάστα-

47. Δημοτολόγιο Δήμου Ρεθύμνου 1900-1927.

48. Βλ. ενδεικτικά, *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 610, 606, 945, 946.

49. Κώστας Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στη Ελλάδα του μεσοπολέμου», Γεώργιος Τζεδόπουλος (επιμ.), *Πέρα από την καταστροφή*..., ό.π., σ. 104-126.

50. Μάλιστα οι συμφωνίες ανταλλαγής προέβλεπαν ότι ο κάθε πρόσφυγας στη νέα του πατρίδα θα «αποζημιωνόταν» με περιουσία ίσης αξίας με αυτή που είχε εγκαταλείψει. Βλ. Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*...,ό.π., σ. 32.

ση μέσω των ανταλλάξιμων ακινήτων είναι ενδείξεις του ότι η κοινωνία έχει αντιληφθεί την ευκαιρία για αναδιανομή πόρων που συνεπάγεται η αποχώρηση των μουσουλμάνων.[51]

Η σύγκρουση για τη διεκδίκηση της ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας αποτυπώνεται και στις σελίδες του τοπικού τύπου. Δύο από τις εφημερίδες με τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στην πόλη (*Κρητική Επιθεώρησις* και *Δημοκρατία*) στην περίοδο από το 1924 μέχρι και το 1927 σχεδόν σε κάθε φύλλο παρουσιάζουν άρθρα σχετικά με το ζήτημα αυτό.[52]

Στα άρθρα αυτά το ζήτημα των μουσουλμανικών περιουσιών συνδέεται με τους εφέδρους, τους πολεμιστές δηλαδή που επέστρεψαν μετά την ήττα του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία. Οι έφεδροι έχουν συστήσει σωματεία για την υποστήριξη των συμφερόντων τους. Στο Ρέθυμνο από το 1924 υπάρχουν δύο σωματεία: η Ένωση Εφέδρων Αξιωματικών και η Ένωση Εφέδρων Οπλιτών. Από τις δύο τοπικές εφημερίδες πληροφορούμαστε ότι οι έφεδροι έχουν έντυπο όργανο προβολής των απόψεών τους με το όνομα *Δράσις*. Στις ίδιες εφημερίδες συναντάμε συχνά αναγγελίες για συνελεύσεις των σωματείων αυτών. Ένα από τα θέματα προς συζήτηση πολλές φορές είναι το ζήτημα των ανταλλάξιμων.[53]

---

51. Βλ. για παράδειγμα, *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 855, 186, 926. Στα ανταλλάξιμα ακίνητα που κατέχουν ο Γεώργιος Χαμαράκης και ο Χαράλαμπος Χαμαράκης διαπιστώνουμε ένα συνδυασμό τρόπων πρόσβασης σε αυτά, βλ. *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 931, 823, 1163. Για μια περίπτωση κατόχου που διώκεται από το ακίνητο και έπειτα το εκμισθώνει βλ. *Πίναξ περιγραφής*..., αριθ. 582.

52. Πρέπει να επισημανθεί ότι ο τύπος δεν καταγράφει απλώς μια είδηση αλλά συμμετέχει και ο ίδιος στην κατασκευή της είδησης που υποτίθεται ότι «μεταδίδει» με τις επιλογές που κάνει στον τρόπο παρουσίασής της (ύφος, λέξεις, θέση, μορφή και έκταση), Ε. Αβδελά, *Δια Λόγους Τιμής. Βία, Συναισθήματα και Αξίες στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Νεφέλη, 2002, σ. 23. Οι δύο εφημερίδες, σύμφωνα με τις διακηρύξεις τους, ανήκουν στο χώρο του βενιζελισμού. Ωστόσο εκφράζουν διαφορετικές μερίδες και απόψεις της βενιζελικής παράταξης. Η *Δημοκρατία* αυτοτιτλοφορείται εφημερίδα των εργαζόμενων τάξεων και εκφράζει συμπάθεια και υποστήριξη προς τη βενιζελική παράταξη των «Νέων». Η *Κρητική Επιθεώρησις* αντίθετα προτάσσει τον «γνήσιο» φιλελευθερισμό της και συντάσσεται με τη βενιζελική παράταξη των «Παλαιών». Θα εξετάσουμε επίσης και την εφημερίδα *Αστραπή*, από την οποία όμως διαθέτουμε ελάχιστα φύλλα. Για τις εφημερίδες του Ρεθύμνου βλ. Ι. Ζ. Παπιομύτογλου, «Εκατό χρόνια Ρεθεμνιώτικων εφημερίδων (1881-1981)», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 29 (1988) 165-181. Για τις διαιρέσεις και τις διαμάχες του βενιζελικού πολιτικού κόσμου την περίοδο αυτή βλ. G. Mavrogordatos, *Stillborn republic. Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California press, Berkeley 1983, σ. 303-345.

53. Αναφορές στις ενώσεις εφέδρων βλ. στο βιβλίο του Άγγελου Ελεφάντη, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο*, γ΄ έκδ., Αθήνα, Θεμέλιο, 1999, σ. 26-53. Πρόκειται για ενώσεις παλαιών πολεμιστών με τις οποίες αρχικά, όσο διαρκούσε η επιρροή της εμπειρίας του μετώπου, «συνομιλούσαν» πολιτικά οι βενιζελικοί και το ΚΚΕ. Πληροφορίες για τις ενώσεις των εφέδρων και τη στάση τους στα χρόνια αυτά

Και στα δύο τοπικά φύλλα η δημόσια συζήτηση για τα ανταλλάξιμα ακίνητα συγκροτείται γύρω από τα εξής ζητήματα: την ανάγκη επαγγελματικής και κοινωνικής αποκατάστασης των εφέδρων, την «απειλή» του μπολσεβικισμού, την ανησυχία για την έλλειψη τάξης και την αδυναμία της πολιτείας να προστατέψει την ιδιοκτησία τόσο στην ύπαιθρο όσο και στην πόλη.

Στη *Δημοκρατία* η σχετική αρθρογραφία υποστηρίζει ότι οι έφεδροι «δικαιούνται» να αποκατασταθούν επαγγελματικά λαμβάνοντας μέρος στη διανομή της ανταλλάξιμης περιουσίας. Το δικαίωμα αυτό των εφέδρων δικαιολογείται από τις «μακροχρόνιες θυσίες» τους για την πατρίδα. Η *Δημοκρατία* χρησιμοποιεί το μπολσεβικισμό σαν φόβητρο, σαν όπλο πίεσης υπέρ των εφέδρων. Το βασικό επιχείρημά της είναι ότι ο αποκλεισμός των εφέδρων από τη μουσουλμανική περιουσία συνεπάγεται την κοινωνική περιθωριοποίησή τους. Στην περίπτωση αυτή είναι εύκολο να οδηγηθούν στον μπολσεβικισμό. Στο πλαίσιο του λόγου αυτού οι έφεδροι πολεμιστές αρκετές φορές παρουσιάζονται ως ακτήμονες.[54]

Η εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις* επίσης αναγνωρίζει στους εφέδρους το δικαίωμα να αποκατασταθούν για την προσφορά τους στην πατρίδα. Ωστόσο η υποστήριξη σε αυτούς είναι πιο χλιαρή και λιγότερο επαναλαμβανόμενη σε σύγκριση με τη *Δημοκρατία*. Σε κάθε περίπτωση υπενθυμίζει στους εφέδρους ότι θα πρέπει να σεβαστούν το δικαίωμα και άλλων συμπολιτών τους στη διανομή των μουσουλμανικών ακινήτων. Η *Κρητική Επιθεώρησις* αναφέρεται και αυτή στο θέμα του μπολσεβίκικου κινδύνου. Σε σειρά άρθρων της κατηγορεί τη *Δημοκρατία* και τους συντάκτες της *Δράσεως* ότι με τη στάση τους στο ζήτημα των ανταλλάξιμων παρωθούν τους εφέδρους στον μπολσεβικισμό. Στην ίδια εφημερίδα τονίζεται ότι οι έφεδροι, «φιλήσυχοι δάσκαλοι, δικηγόροι», δεν πρέπει να σχετίζονται με μπολσεβίκικες ιδέες. Ταυτόχρονα επισημαίνει ότι δεν υπάρχουν ακτήμονες στην Κρήτη και ότι δεν μπορεί να εφαρμοστεί η κοινοκτημοσύνη.[55]

βρίσκουμε και στο άρθρο της Σοφίας Ματθαίου, «Η εφημερίδα Καμπάνα. Όργανο των εφέδρων και των ντόπιων συμφερόντων. Μυτιλήνη 1923-1924», *Μνήμων* 10 (1985) 212-235.

54. «Υπέρ των εφέδρων», *Δημοκρατία*, 27.4.1924· *στο ίδιο*, «Να μη λησμονώμεν τους εφέδρους», 10.5.1924, «Τα μοναστηριακά και οι έφεδροι», 17.5.1924, «Αστικό κράτος ύπαγε εις μοναστήριον», 11.7.1924, «Φτωχέ έφεδρε», «Ρεθεμνιώτικα», 18.7.1924· «Μοιράσετε τα μοναστηριακά για να αποφύγετε τα χειρότερα», 30.3.1925.

55. «Ανάγκη περισκέψεως», «Επί της εγκαταστάσεως των προσφύγων», *Κρητική Επιθεώρησις*, 22.6.1924· *στο ίδιο*, «Εξ Αθηνών», 21.12.1924, «Μπολσεβίκικον κρούσμα», «Επίκαιρα», «Ο Ρωσικός παράδεισος», 23.7.1924. Παραθέτουμε ενδεικτικά: «Την κοινοκτημοσύνην του κουμμουνισμού; Έχετε πολύ αφελώς ψυχολογήσει τον αγρότην έφεδρον, του οποίου η ψυχοσύνθεσις είναι αρτία ώστε να μη παρασύρηται από τας μυστηριώδεις προτροπάς σας…» και «… ο Γαλερός και ο Ψαρρός και ο Μπιρλιράκης και τόσοι άλλοι έφεδροι εις την πόλιν και εις τας επαρχίας θα δεχθούν την κοινοκτημοσύνην. Όστις τολμήση να την εφαρμώση (sic) θα ιδη εκ μέρους των μέτρα όχι ευχάριστα δια την ράχιν του».

Για το θέμα της δημόσιας τάξης και της προστασίας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας υπάρχουν συχνά εκτεταμένες αναφορές στα φύλλα των τοπικών εφημερίδων. Αρκετές φορές οι σχετικές αναφορές κατέχουν τη θέση του κύριου άρθρου. Η σύνδεση των παραπάνω θεμάτων με το ζήτημα της ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας γίνεται μέσω αναφορών στις αυθαίρετες καταλήψεις ανταλλάξιμων κτημάτων, στην αυθαίρετη εκμετάλλευση μουσουλμανικών περιουσιών και στη λεηλασία τους. Στην περίπτωση αυτή διαπιστώνουμε την ύπαρξη ενός λόγου που απευθύνεται στους εφέδρους και τους καλεί να απέχουν από δραστηριότητες έκνομες.[56] Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημοσίευση επιστολής του διοικητή Κρήτης που καλεί τους εφέδρους να μην ιδιοποιούνται ξένες ιδιοκτησίες και να αναλάβουν οι ίδιοι τη δημόσια ασφάλεια, συνεχίζοντας το πατριωτικό τους καθήκον σε καιρό ειρήνης.[57]

Ένα γεγονός το οποίο αξίζει να προσεχθεί είναι η πρόθεση του τοπικού Γραφείου Ανταλλαγής στις αρχές του 1925 να προβεί σε εκμίσθωση μέσω πλειστηριασμών των ανταλλάξιμων ακινήτων των οποίων η κατοχή ξεκινά μετά τον Ιούλιο του 1923. Η υλοποίηση της ενέργειας αυτής συνεπαγόταν την έξωση από τα ακίνητα των ήδη κατόχων. Η πρόθεση αυτή του Γραφείου Ανταλλαγής προκαλεί εσωτερική διαμάχη στην Ένωση Εφέδρων Οπλιτών. Συγκροτείται επιτροπή η οποία ασκεί κριτική στο προεδρείο ότι δεν εξυπηρετεί τα συμφέροντα των μελών. Ειδικότερα ο πρόεδρος της Ένωσης κατηγορείται ότι έχει αποδεχτεί τη διαφαινόμενη έξωση των εφέδρων κατόχων μουσουλμανικών καταστημάτων. Η διαμάχη στη Ένωση Εφέδρων Οπλιτών φτάνει μέχρι του σημείου να ξεκινήσει προσπάθεια για δημιουργία νέας ενώσεως.[58]

Η επιτροπή που ασκεί κριτική στο προεδρείο του σωματείου υποστηρίζει ότι η προσπάθεια για εκδίωξη των εφέδρων που κατέχουν μουσουλμανικά ακίνητα μετά τον Ιούλιο του 1923 προκαλεί το αίσθημα δικαίου του «εφεδρόκοσμου» και είναι κοινωνικά άδικη.[59] Η ίδια επιτροπή με παρεμβάσεις της στον

56. «Ζητήματα», *Κρητική Επιθεώρησις*, 23.2.1924· *στο ίδιο*, «Σκέψεις και κρίσεις», 13.6.1924, «Ανάγκη μαθήματος», 13.8.1923· «Οι καταστροφείς της δημοσίας τάξεως», *Δημοκρατία*, 7.8.1924. Μάλιστα, αρκετές φορές η εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρησις* θα επιπλήξει τα σωματεία των εφέδρων ότι με τη συμπεριφορά τους υποθάλπουν έκνομες δραστηριότητες.

57. «Επίκαιρα», *Κρητική Επιθεώρησις*, 23.2.1924.

58. «Μικραί ειδήσεις», *Κρητική Επιθεώρησις*, 18.1.1925· *στο ίδιο*, «Επίκαιρα», «Εφεδρικά παράπονα», «Μικραί ειδήσεις», 23.1.1925· «Ολιγόστιχα», *Δημοκρατία*, 1.2.1925, «Ζητήματα», 28.9.1924.

59. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και το παρακάτω παράθεμα από την εφημερίδα *Αστραπή*: «Εάν λάβωμεν υπ' όψιν τους αστυκούς έφεδρους του Νομού Ρεθύμνης των οποίων οι πλείστοι είναι επαρχιώται αποκατασταθέντες εν τη πόλει εις διάφορα επαγγέλματα, ολίγοι είναι οι οικονομικώς ανεξάρτητοι, αλλά ουδείς ακτήμων», «Περί το εφεδρικόν», *Αστραπή*, 8.10.1925.

τύπο επισημαίνει ότι περίπου 100 μουσουλμανικά καταστήματα κατέχονται από ντόπιους μη εφέδρους και ότι οι προθέσεις του Γραφείου Ανταλλαγής δε θίγουν τις παλαιότερες μακροχρόνιες «εκμισθώσεις» που αφορούν τα μεγάλης αξίας καταστήματα, των οποίων οι κάτοχοι ανήκουν στα ανώτερα στρώματα.[60] Όπως έχουμε αναφέρει, το μεγαλύτερο μέρος των μουσουλμανικών καταστημάτων χαμηλότερης και μέσης αξίας κατέχονται από ανθρώπους που τα έχουν «εκμισθώσει» το 1924 (μερικά και το Μάιο του 1924, όταν αποχωρούν οι μουσουλμάνοι). Πρόκειται για ανθρώπους που την ίδια περίοδο αιτούνται την εγγραφή τους στα δημοτολόγια. Δεν είναι συμπτωματικό το γεγονός ότι κοινό στοιχείο των ανθρώπων που απαρτίζουν την επιτροπή είναι ότι έχουν εγκατασταθεί πρόσφατα στην πόλη.[61]

Στο ίδιο πλαίσιο πρέπει να εντάξουμε και τις αναφορές της *Δημοκρατίας* στον τρόπο με τον οποίο θα γίνουν οι μελλοντικές εκμισθώσεις. Απευθυνόμενη η εφημερίδα στις αρμόδιες κρατικές αρχές, προτάσσει συνεχώς την ανάγκη οι εκμισθώσεις των μουσουλμανικών ακινήτων να μη γίνουν βάσει πλειστηριασμών αλλά να ισχύσουν ειδικοί όροι για τους ήδη κατόχους που είναι έφεδροι. Τονίζεται ότι οι έφεδροι έχουν δημιουργήσει τις μικροεπιχειρήσεις τους και στην περίπτωση που δε θα ισχύσουν «ειδικά κοινωνικά κριτήρια» απειλείται κοινωνική αναστάτωση.[62]

Την ίδια εποχή αναπτύσσεται και η συζήτηση για την απαλλοτρίωση των μοναστηριακών γαιών. Ενδιαφέρουσα είναι η παρέμβαση του μητροπολίτη Ρεθύμνης που ισχυρίζεται ότι η εκκλησία κάνει ό,τι μπορεί για να βοηθήσει τους εφέδρους αλλά η προσφορά της είναι περιορισμένη γιατί είναι φτωχή. Σύμφωνα με το μητροπολίτη, οι έφεδροι πρέπει να διεκδικήσουν μερίδιο της ανταλλάξιμης περιουσίας από αυτούς που με εμπορικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις πλούτισαν τα τελευταία χρόνια και «χτύπησαν» την κοινωνική αρμονία. Αυτοί είναι υπεύθυνοι και αυτοί πρέπει να υποχωρήσουν για χάρη της «εθνικής αλληλεγγύης».[63]

Στις δύο εφημερίδες πολύ σπάνια οι πρόσφυγες κατηγορούνται για παράνο-

60. «Μικραί ειδήσεις», *Κρητική Επιθεώρησις*, 1.2.1925· «Ρεθεμνιώτικα», *Δημοκρατία*, 29.8.1924· *στο ίδιο*, «Ρεθεμνιώτικα», 30.8.1924. Μόνο σύμπτωση δεν είναι το γεγονός ότι πολλά άτομα από αυτά που κατέχουν τα υψηλής αξίας ανταλλάξιμα ακίνητα περιέχονται στις λίστες των ενόρκων και στους καταλόγους με τις δωρεές υπέρ των προσφύγων. Βλ. «Συσσίτιον προσφύγων», *Κρητική Επιθεώρησις*, 10.3.1925 και «Οι ένορκοι Ρεθύμνης», *Δημοκρατία*, 24.1.1926.

61. Τα επαγγέλματα των μελών της επιτροπής είναι: έμπορος (2), υποδηματοποιός, καφεπώλης. Βλ. Δημοτολόγιο Δήμου Ρεθύμνου 1900-1927.

62. «Επίκαιρα», *Κρητική Επιθεώρησις*, 23.1.1925· «Φωνάζουν οι έφεδροι», *Δημοκρατία*, 20.8.1924· *στο ίδιο*, «Τα μουσουλμανικά», 6.9.1924, «Το κράτος και οι έφεδροι», 28.9.1924, «Επιεικείς δια τους εφέδρους», 31.5.1925.

63. «Η εφεδρική συνείδησις και το δίκαιον», *Κρητική Επιθεώρησις*, 18.3.1925.

μη ιδιοποίηση ανταλλάξιμων ακινήτων. Αντίθετα, σε άρθρα που «καταδικάζουν» τις αυθαίρετες καταλήψεις μουσουλμανικών ακινήτων τονίζεται ότι η περιουσία αυτή πρέπει να αποδοθεί στους πρόσφυγες. Η ανάπτυξη ενός τέτοιου λόγου δε φαίνεται να θέλει να υπερασπιστεί γενικά τα προσφυγικά συμφέροντα επί της ανταλλάξιμης περιουσίας. Σε κάθε περίπτωση ο τοπικός τύπος εστιάζει στη χρησιμοποίηση των ανταλλάξιμων για την κάλυψη της επείγουσας ανάγκης στέγασης των προσφύγων.[64] Η στάση αυτή των εφημερίδων διαρκεί σχεδόν όλο το 1924. Ωστόσο όσο προχωράμε στο 1925 και πλησιάζουμε στην ημερομηνία που θα ξεκινούσαν οι εκμισθώσεις από το Γραφείο Ανταλλαγής (Μάιος 1925), η αντιμετώπιση των προσφύγων αλλάζει.[65] Ο λόγος που εκφέρεται στα τοπικά φύλλα συμπυκνώνεται στα εξής: προτάσεις για αγροτική αποκατάσταση και απομάκρυνση των «πλεοναζόντων» σε άλλους νομούς της Κρήτης με πιο πλούσια ενδοχώρα.[66] Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια περίοδο οι πρόσφυγες φτιάχνουν επιτροπή για να προωθήσει τα «δίκαια συμφέροντά τους» επί της μουσουλμανικής περιουσίας. Το βασικό αίτημα της επιτροπής των προσφύγων είναι να σταματήσει η κατοχή των ανταλλάξιμων καταστημάτων και να αποδοθούν αυτά στους πρόσφυγες.[67]

Η στάση των δύο εφημερίδων στο παραπάνω ζήτημα δεν είναι ακριβώς η ίδια. Η *Δημοκρατία* που θέλει να τονίζει το ενδιαφέρον της για τους εφέδρους είναι πιο άκαμπτη στο θέμα της απομάκρυνσης των προσφύγων προς την ύπαιθρο. Αντίθετα η *Κρητική Επιθεώρησις* κάνει το διαχωρισμό μεταξύ προσφύγων με κεφάλαιο, οι οποίοι είναι χρήσιμοι για τον τόπο και πρέπει να αναπτύξουν επιχειρήσεις, και αυτών χωρίς κεφάλαιο, οι οποίοι πρέπει να κατανεμηθούν στην ύπαιθρο και στην πόλη βάσει των αναγκών για εργασία.[68]

Τα παραπάνω ζητήματα απασχολούν τον τοπικό τύπο κυρίως το 1924 και μέχρι τους πρώτους μήνες του 1926. Από το 1926 οι αναφορές στο θέμα των καταπατήσεων και των αυθαίρετων καταλήψεων αφορούν μόνο αγροτικά ακίνητα. Ταυτόχρονα εκλείπει ο λόγος περί μπολσεβικισμού.[69] Στις δύο εφημερίδες δηλώνεται ότι η αποκατάσταση των προσφύγων ολοκληρώθηκε. Επίσης, ο σχε-

64. «Ζητήματα», *Κρητική Επιθεώρησις*, 5.2.1924· *στο ίδιο*, «Προσφυγικόν ζήτημα», 8.6.1924.

65. «Γνωστοποιήσεις περί μισθώσεων μουσουλμανικών ακινήτων», *Δημοκρατία*, 31.5.1925.

66. «Ζητήματα», *Δημοκρατία*, 1.2.1925· *στο ίδιο*, «Ζητήματα», 8.2.1925· «Πρόσφυγες και έφεδροι», *Αστραπή*, 11.6.1925.

67. «Τελευταία ώρα», *Δημοκρατία*, 8.3.1925.

68. «Μικραί ειδήσεις», *Κρητική Επιθεώρησις*, 1.2.1925· *στο ίδιο*, «Επίκαιρα», 4.4.1925· «Αλλά και οι πρόσφυγες», *Δημοκρατία*, 15.2.1925· *στο ίδιο*, «Πότε φεύγουν οι πρόσφυγες», 22.3.1925.

69. «Δημόσια ασφάλεια», *Δημοκρατία*, 5.12.1926· *στο ίδιο*, «Επί της εξεγέρσεως των Αμαριωτών», 3.4.1927, «Εφεδρικά», 30.9.1926, «Το κράτος και οι έφεδροι», 5.12.1926.

τικός με τους πρόσφυγες λόγος φαίνεται να αλλάζει. Τονίζεται ότι οι πρόσφυγες πρέπει να είναι ικανοποιημένοι γιατί η διανομή είναι δίκαιη και οι αστοί πρόσφυγες δε διαφοροποιούνται πλέον καθόλου από τους ντόπιους. Ταυτόχρονα, σε τόνο «φιλικό» οι εφημερίδες προτρέπουν τους πρόσφυγες να δραστηριοποιηθούν –χωρίς να αναμένουν τη βοήθεια του «ανήμπορου» κράτους– ώστε η αγροτική αποκατάστασή τους να συντελέσει στην καλυτέρευση της ζωή τους και στην οικονομική ανάπτυξη.[70]

Πιθανώς η στάση αυτή των εφημερίδων συνδέεται με το γεγονός ότι το τοπικό Γραφείο Ανταλλαγής έχει ολοκληρώσει τη διαδικασία των εκμισθώσεων. Οι εκμισθώσεις φαίνεται να επικυρώνουν την προηγούμενη κατανομή των μουσουλμανικών ακινήτων. Η συντριπτική πλειονότητα των κατόχων ανταλλάξιμης ιδιοκτησίας ανανεώνει παλαιότερες εκμισθώσεις που είχαν γίνει με τους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες ή ακόμα τα κατειλημμένα ακίνητα εκμισθώνονται από το Γραφείο Ανταλλαγής στους καταπατητές τους. Υποθέτουμε ότι και σε αυτό το σημείο η δημόσια συζήτηση παρακολουθεί την εξέλιξη στο επίπεδο της διεκδίκησης των ανταλλάξιμων. Η καταγραφή, η εκτίμηση των περιουσιών και οι εκμισθώσεις από το Γραφείο Ανταλλαγής θέτουν ένα τέλος στις συζητήσεις.[71] Πρόκειται για ολοκλήρωση της φάσης κατά την οποία η διεκδίκηση από τα κοινωνικά υποκείμενα ήταν, κατά κάποιο τρόπο, πιο άμεση και λιγότερο ελεγχόμενη από το κράτος. Τα ζητήματα που τίθενται στο εξής είναι το ύψος των ενοικίων και η αναδρομική ισχύς της τιμής των εκμισθώσεων που όρισε η επιτροπή.[72]

Οι πηγές μας δε βοηθούν να εξετάσουμε αν ο συγκεκριμένος διακανονισμός της ανταλλάξιμης περιουσίας οφείλεται σε ηθελημένη παραχώρηση του κράτους προς την τοπική κοινωνία ή στην αδυναμία του να επιβάλει λύση ευνοϊκότερη για τα συμφέροντα των προσφύγων. Αυτό που μπορούμε να υποστηρίξουμε είναι ότι οι υπηρεσίες του κράτους δείχνουν λιγότερους ενδοιασμούς για την απομάκρυνση των ντόπιων κατόχων από τις ανταλλάξιμες οικίες και την αντικατάστασή τους από πρόσφυγες. Από την άλλη πλευρά, στα χρόνια 1924-1925 οι εφημερίδες

70. «Ζητήματα», *Κρητική Επιθεώρησις*, 12.4.1925· *στο ίδιο*, «Ζητήματα», 14.5.1925, «Ζητήματα», 30.10.1926, «Πρόσφυγες γρηγορείτε», 6.3.1927, «Έλληνες γρηγορείτε», 13.3.1927, «Επανερχόμεθα», 20.3.1927· «Οι έφεδροι και τα μουσουλμανικά», *Δημοκρατία*, 1.10.1925.

71. Το Σεπτέμβρη του 1926 η δικαιοδοσία για τα ανταλλάξιμα μεταφέρεται στην Εθνική Τράπεζα. Βλ. «Ειδοποίησις», *Δημοκρατία*, 20.9.1925.

72. «Το ενοικιοστάσιον», *Δημοκρατία*, 28.1.1926· *στο ίδιο*, «Τα ανταλλάξιμα και οι ενοικιασταί», 14.3.1926, «Τα ανταλλάξιμα», 24.3.1926, «Οι έφεδροι και τα ανταλλάξιμα», 18.4.1926· «Και πάλιν το αναδρομικόν», *Αστραπή*, 16.6.1926· *στο ίδιο*, «Οι έφεδροι της Κρήτης και ο συντακτικός νόμος 3345», 25.7.1926. Διοργανώνεται και συλλαλητήριο από τον Εμπορικό Σύλλογο και αποστέλλεται ψήφισμα προς τον πρόεδρο της κυβερνήσεως. Βλ. «Το συλλαλητήριον της Τετάρτης», *Δημοκρατία*, 14.3.1926.

βρίθουν ανακοινώσεων του νομάρχη, της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ) και του γενικού διοικητή Κρήτης που απαγορεύουν τις δικαιοπραξίες και τις καταλήψεις ανταλλάξιμων ακινήτων και απειλούν με κυρώσεις και ποινές. Οι πηγές μας δεν επιτρέπουν να ελέγξουμε το ζήτημα των πολιτικών ανταγωνισμών στο επίπεδο της τοπικής κοινωνίας και της συνάρθρωσής τους με την κεντρική πολιτική σκηνή. Έτσι είναι δύσκολο να ενταχθεί το ζήτημα στο πλαίσιο των πελατειακών και συγγενικών δικτύων της περιοχής.[73]

Συμπεράσματα

Το Ρέθυμνο στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είναι ένα μικρό αστικό κέντρο αγροτικού χαρακτήρα. Στην πόλη κυριαρχούν οικονομικές λειτουργίες που σχετίζονται με τη διαχείριση της αγροτικής παραγωγής και την κάρπωση του πλεονάσματός της.[74] Το γεγονός αυτό αποτυπώνεται στη χωροταξική διάρθρωση της πόλης, όπου οι χώροι που συνδέονται με τη συγκέντρωση και την εμπορευματοποίηση της παραγωγής της υπαίθρου είναι αυτοί με τη μεγαλύτερη αξία και οι ιδιοκτήτες ή οι κάτοχοί τους σαφώς διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα στρώματα του πληθυσμού. Αν δεχτούμε ότι η πόλη ορίζει το χώρο συγκέντρωσης και διανομής του προϊόντος της κοινωνικής εργασίας, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι ιδιοκτησιακές δομές της μπορούν να συνεισφέρουν στην πληρέστερη κατανόηση της κοινωνικής ιεραρχίας. Τα ακίνητα αποτελούν σημαντικούς πόρους της κοινωνίας και ταυτόχρονα σύμβολα της συμμετοχής του κάθε κοινωνικού στρώματος στη διανομή του προϊόντος και στο διακανονισμό των σχέσεων εξουσίας.

Η αποχώρηση των μουσουλμάνων ανοίγει το δρόμο για τη διεκδίκηση από τα διάφορα κοινωνικά στρώματα υλικών πόρων αυτής της κοινωνίας, όπως είναι τα ακίνητα. Η κατανομή των μουσουλμανικών περιουσιών της πόλης δείχνει ότι οι πρόσφυγες εξασφαλίζουν την πρόσβαση στη στέγαση μέσω των ανταλλάξιμων οικιών. Αντίθετα, ακίνητα πρόσφορα για επαγγελματική χρήση (μαγαζιά, αποθήκες) μονοπωλούνται από ντόπιους κάτοικους της πόλης. Είναι γεγονός ότι για τους πρόσφυγες η εύρεση στέγης είναι πρωταρχική ανάγκη που συνδέεται

73. Για τις εξελίξεις στην κεντρική πολιτική σκηνή στο χρονικό διάστημα 1924-1926 βλ. Άλκης Ρήγος, *Η Β΄ Ελληνική δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, γ΄ έκδ., Αθήνα, Θεμέλιο, 1999 και Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, γ΄ έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

74. Το Ρέθυμνο ως αστικό κέντρο μιας αγροτικής περιοχής, στο οποίο συγκεντρώνεται το πλεόνασμα της παραγωγής της υπαίθρου για να εξαχθεί, μπορεί να συγκριθεί με τις πόλεις της Πελοποννήσου του 18ο αιώνα, βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα με βάση τα γαλλικά αρχεία,* Αθήνα 1972, σ. 18-20 και Β. Παναγιωτόπουλος, «Ο ειδικός ρόλος της γεωργίας στη διαμόρφωση των σχέσεων πόλης-υπαίθρου το 18ο αιώνα», *Πολίτης* 7 (Δεκέμβριος 1976) 30-36.

με την άμεση επιβίωσή τους στη νέα πατρίδα. Η εξήγηση αυτή δεν είναι αρκετά ικανοποιητική, αν σκεφτούμε ότι ο όγκος των προσφύγων φθάνει στο Ρέθυμνο στη διάρκεια του 1922 και συνεχίζουν να φτάνουν μέχρι και το 1924.[75] Μεσολαβεί, δηλαδή, αρκετό διάστημα μέχρι την εποχή της δραστηριοποίησης (τέλη 1925) της επιτροπής εκτίμησης και καταγραφής της ανταλλάξιμης περιουσίας. Υποθέτουμε ότι η ερμηνεία της κατανομής αυτής πρέπει να αναζητηθεί στην κατεύθυνση της εξυπηρέτησης των συμφερόντων της τοπικής κοινωνίας.

Η σχετική κατανομή εξυπηρετεί την τοπική κοινωνία που καταφέρνει να ελέγξει ακίνητα που σχετίζονται με οικονομικές δραστηριότητες, «απομακρύνει» στην ύπαιθρο δυνάμει διεκδικητές τους και εξασφαλίζει σε κάποιο βαθμό την προσφορά εργασίας από τη μεριά των προσφύγων. Η μεταβίβαση της μουσουλμανικής περιουσίας είναι μια διαδικασία που πραγματοποιείται μέσα από συγκρούσεις λόγω της πίεσης των κατωτέρων στρωμάτων της ντόπιας κοινωνίας και του πλεονάζοντος πληθυσμού του αγροτικού τομέα της οικονομίας για κοινωνική και επαγγελματική αποκατάσταση.

Το αποτέλεσμα της σύγκρουσης δείχνει ότι τα ανώτερα στρώματα της τοπικής κοινωνίας εξασφαλίζουν τα ακίνητα εκείνα που έχουν τη μεγαλύτερη αξία και εξυπηρετούν την ενίσχυση και επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων τους (εξαγωγή τοπικών προϊόντων, εισαγωγές αγαθών που δεν παράγει η περιοχή). Ταυτόχρονα, κατώτερα στρώματα αποκτούν πρόσβαση σε ακίνητα μικρότερης αξίας και διαφορετικής οικονομικής λειτουργίας από αυτά των ανώτερων στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό αναγνωρίζουμε έναν άτυπο διακανονισμό που προϋποθέτει αφενός ότι δεν αμφισβητείται για τα κατώτερα στρώματα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και αφετέρου ότι τα ανώτερα στρώματα της πόλης

Αριστερά: Το λιμάνι του Ρεθύμνου το 1955, λίγο πριν από την ανάπτυξη του τουρισμού. Δεξιά: Το λιμάνι στις μέρες μας. Βλ. Γ. Σπανδάγος, *Ρέθυμνο. Λιμάνι και προκυμαία*, Ρέθυμνο, Μίτος, 1999. Η δεύτερη φωτογραφία είναι από την ηλεκτρονική διεύθυνση του δήμου Ρεθύμνης: http://www.rethmyno.gr/municipality/municipality-of-rethymnon.html.

75. Π. Παρασκευάς, *Οι πρόσφυγες του ανατολικού Ρεθύμνου…*, ό.π., σ. 12.

σε μια κρίσιμη εποχή, όπως είναι η χρονική περίοδος μετά τη Μικρασιατική καταστροφή, διασφαλίζουν την ευνοϊκή γι' αυτά κατανομή των πόρων της κοινωνίας.

Κοιτώντας τις δύο παραπάνω φωτογραφίες του λιμανιού, υποθέτουμε ότι ο επόμενος σταθμός για την πόλη του Ρεθύμνου είναι ο τουρισμός, που φαίνεται να μεταβάλλει την οικονομία της πόλης και το χαρακτήρα της. Τα κτίσματα στην παλαιότερη φωτογραφία είναι κυρίως χώροι αποθήκευσης ελαιόλαδου (καταστήματα, αποθήκες), οι οποίοι στη σύγχρονη φωτογραφία έχουν γίνει χώροι εστίασης και αναψυχής για τουρίστες.

RÉSUMÉ

Spiros Dimanopoulos, *La stratification sociale de la population musulmane de Rethymno et la revendication de la fortune échangeable, 1924-1927*

Cet article pose la question de la stratification sociale de Rethymno et de la façon dont elle se manifeste dans l'organisation de l'espace citadin. Notre enquête se veut une étude approfondie de la structure de la propriété de la population musulmane, en tenant compte de son activité professionnelle et économique. Pendant la période 1924-1927, la société locale fait face à un double problème, d'un côté l'expulsion des populations musulmanes et de l'autre l'intégration de réfugiés grecs d'Asie Mineure qui arrivent sur l'île après le Traité d'échange de populations entre la Grèce et la Turquie (1924), ainsi que la réintégration des soldats qui reviennent dans leur ville natale.

Pendant les trois premières décennies du XXe siècle, le fonctionnement principal de l'économie de la ville consiste en la concentration, la commercialisation et la distribution de la production du secteur agricole. Ainsi, les bâtiments qui permettent le stockage, l'exportation des produits locaux et l'importation de denrées, appartiennent aux classes sociales les plus élevées. Ensuite, on trouve les propriétaires dont la fortune montre qu'ils s'occupent du commerce de détail et des services des besoins de l'économie locale. Enfin, l'échelle la plus basse de la hiérarchie sociale est formée d'individus qui possèdent une petite propriété ou un minimum de ressources. Il s'agit essentiellement de la main-d'œuvre masculine de la ville qui travaille de façon permanente ou saisonnière.

L'expulsion des musulmanes ouvre au sein de chaque classe sociale la voie aux revendications des ressources économiques et de la fortune, notamment des biens immobiliers, des gens qui partent. Le processus de transmission des fortunes musulmanes provoque des conflits, de plus en plus nombreux en raison de l'afflux massif de refugiés, mettant aux prises les couches sociales les plus basses et les populations excédentaires du secteur agricole. Ces deux groupes sociaux voient dans le départ des musulmans l'occasion d'améliorer leur situation sociale et professionnelle. Pourtant, la répartition effective des fortunes musulmanes montre que ce sont finalement les réfugiés qui vont occuper les logements abandonnés par les musulmans, comme le stipulait le traité d'échange des populations et des fortunes. Au contraire, l'immobilier à usage professionnel devient la propriété des habitants indigènes de la ville. Les couches sociales les plus hautes parviennent à bénéficier de l'usufruit des biens immobiliers de plus grande

valeur, ce qui leur permet d'accroître l'activité économique. De l'autre côté, les couches sociales les plus basses profitent de l'acquisition de biens immobiliers de valeur plus modestes qui peuvent servir à l'activité économique du marché local. Donc, à travers ce processus de partage on perçoit un règlement atypique entre les couches sociales qui présuppose, d'une part, sans le remettre en cause, l'accès à la propriété pour les couches sociales les plus basses, et de l'autre, l'assurance pour les classes sociales les plus élevées de préserver leur position par la prise de bénéfices dans la répartition des ressources économiques de la société.